जागदीषी शिरोमणिव्याख्या

१४६५

श्लोक
१२५८

आदर्शो प्रारंभः
समाप्तिः ७५

ज॰ टी॰ सस्मिताननसरोजमंगजारिंगमारामनिशोलालकंदुलेरोचनोल्लसितभालमस्तुमेकेवमनसिजैरोवंवपुः
१ शाच्यैरनुचितविविधक्षोदैःकृतसुषिकृतोप्यधुनाटोविंतियुतमशिरेषः श्रीजगद्दिव्य प्रकाशितस्फुरत
ॐ नमइतिपरमात्मनेसर्वोत्कृष्टात्मनेनमः उत्कर्षश्चात्रउत्पत्तिस्थित्यादिकर्तृत्वंतस्यैवकर्तृत्वेननतत्
त्सेभवेनसहकार्यतरंविनाआनआह ॐमितिब्रह्मविष्णुशिवात्मकायेत्यर्थः तथाचतत्रत्वशरीरसह
कारज्ञानाकार्यकर्तृत्वंनानुपपद्यवामितिभावः यद्यपिसुखादिसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेनद्रव्यमा
नसंप्रतिविषयविधयाकारणतावच्छेदकत्वेनवासिद्धायाआत्मत्वजातेरीश्वराद्वृत्तित्वादात्मनइ
संगतंनित्यस्यत्मादिव्यासेरप्रयोजकत्वेनतादृशजातेरीश्वरवृत्तित्वोपगमेगगनादावपितत्संगात
द्रव्यत्वमेववासुखादिसमवायिकारणतावच्छेदकंभवेदतिप्रसंगस्यतुल्यत्वात अतएवलाघवेनात्मा राम
त्वजातेरेवआत्मपदप्रवृत्तिनिमित्ततयाआत्मपदगर्भाश्रुतिरेवतत्रआत्मत्वजातिसंज्ञेप्रमाणमि १

स्युक्तावापन्ननिस्तारः प्रवृत्तिनिमित्ततयाज्ञानसिद्धेरप्रसिद्धांतत्वात्तथापितत्रात्मपरेक्षपावद्
ध्यकमिस्माद्वः नमस्यतात्रयाजकं रूपांतरमप्याह संवीत सर्वभूतानि सर्वप्राणिनः विष्टभ्यस्वस्वक
मीशानि योऽस्य पारितिष्ठतेऽस्त्यर्थः केचित्तु भूतपदं यथाश्रुतार्थकमेव विष्टभ्यापि संयोगविशेषः न
च विभुद्रव्यसंयोगास्वीकारादाकाशेन समं तद्संगतिः नव्यामते गगनस्येश्वरानतिरिक्तत्वान्न
च स्वशरीरयोगिकसंयोगविरहेपि स्वव्यतिसंयोगानपायादित्याहुः। वस्तुतः आकाशानतिरिक्तत्वं
मन्यमानानां मते आत्मावृत्तिविशेषणगुणवत्त्वमेव वस्तुतत्त्वं तथाचाकाशस्यात्मानतिरेकाद्भूतत्वंप्र
पिव्यादिचतुष्टयमात्रवृत्तिरिति नोक्तदोष इति ध्येयं। अत्र एव उक्तोनित्योऽनंतबाधोयस्य तस्मै नच सुख
त्वावच्छेदेन पुण्यजन्यतया नित्यसुखासंभवः श्रुतिवाक्यान्यानि नित्यसुखसिद्धौ सुखत्वावान्तरजातेरेव
पुण्यजन्यतावच्छेदकत्वकल्पनात् आनंदाय स्वर्गादिरूपायबाधोयस्य तादृशायाश्वरवंऽजे नित्यसुख

ज॰श्रि॰ २ स्येन्नमउत्तिचार्थः अखंडोद्दुखानवच्छिन्नानंदोयस्मादेतादृशो बोधो यस्य तं स्मैपक्ष्यमर्थस्तु वि
षयतेत्यपिकश्चितउदानींग्रंथस्यनिगूढार्थकत्वंस्वमात्रैकार्थकत्वंचदर्शयति यरजुंपेति श्रा
त्मनानिगूढार्थत्वंव्यंजनयाप्रतिपादयाति। न्यायमिति। इदानींविनयपुरस्सरंग्रंथस्यनिर्दोषत्वंव्य
जनयाप्रतिपादयति मान्यामिति निपुणांविभाव्येति। वस्तुतः निपुणाविभावनेस्वयमेवदोषाः प्रया
स्यंतीतिभावः। संगतिप्रदर्शनप्रतिज्ञयापर्यंतरत्वंनिराचिकीर्षुस्तयोः प्रकृतोपयोगितां दर्शय
तिपूर्वेत्यादिना अत्रचसंगतिप्रदर्शनस्यफलमेकवाक्यताप्रतिपत्तिः प्रतिज्ञायास्तुफलंशिष्याव
धानेतच्चोत्तरग्रंथप्रवृत्त्यनुकूलव्यापारकत्वरूपंचोत्तरप्रवृत्त्यनुकूलवर्तमानकृतिसाध्यातानादि
पर्यवसितमिति अस्तिचोत्तरग्रंथे पूर्वग्रंथार्थसंगतार्थकत्वहेतुनापूर्वग्रंथेनसहैकप्रयोजन रा॰म
हेतुप्रतिपत्तिजनकत्वरूपस्यपूर्वग्रंथैकवाक्यत्वस्यानुमानेनतच्चोत्तरग्रंथज्ञानस्येष्टसाधनत्व २

धीपर्यवसन्नमतः प्रस्तुतप्रवृत्त्युपयोगितया संगतिप्रदर्शनस्यानार्थान्तरत्वं एवं प्रतिज्ञापुनरनुमान
निरूपणे लटाद्युपायाः वर्तमानकृतेस्साध्यत्वबोधयतोऽत्र ग्रन्थे प्रवृत्त्युपयोगित्ववर्तमानकृतिसाध्य
ताज्ञानस्य प्रयोजिकेति भावः वस्त्वर्थः अत्र व्याख्येये ग्रन्थस्य स्वरसं वलितस्यैव धारणा संप्रदायसिद्ध
मतः प्रत्यक्षेतिद्वत्यपहाय प्रत्यक्षवित्युक्तमिति तु भ्रमः दीधितिकृतैव व्याख्यानान्तरमिति पश्यतात्र
पस्य व्याख्यानेति प्रकारेणाघटितत्वात् नातृणानियमस्य संप्रदायासिद्धत्वात् परं त्व नियमः क्वाचिदेवं क्वचि
दन्यथापि धारणमिति ध्येयं वस्तुतस्तु प्रत्यक्षानन्तरमित्यस्य धारणाभ्रमवृद्धेसार्थमेव प्रत्यक्षविती
त्युक्तमिति तु नव्याः अनुमाननिरूपणस्यैव प्रतिज्ञार्थत्वेन अनुमितेरप्रतिज्ञाततया अग्रे तन्निरूप
णमर्थान्तरमत्रस्तत्स्यादतो अनुमितेरनुमानस्य च द्वयोरेव निरूपणस्य प्रतिज्ञेयतामावेदयन्नु
माह अन्वेति अत्र प्रत्यक्षोपजीवकत्वादिग्रन्थप्रतिपाद्यत्वं सम्बन्धः फलतः फलयोः साक्षा

ज॰ त्रि त्कारानुमितेः। स्वरूपतः प्रत्यक्षप्रमाणानुमानप्रमाणस्वरूपयोरुपजीव्योपजीवकभावः प्रत्य-
१ क्षोपजीवकत्वादित्यादिग्रंथप्रतिपाद्य इत्यर्थः। तत्र यावन्मूले प्रत्यक्षपदस्य प्रत्यक्षप्रमितितत्करण-
मयपरतया अनुमानपदस्य च भावकारणव्युत्पत्त्या अनुमितितत्करणमयपरतया अनुमितेस्त-
त्करणस्य च द्वयोरेव निरूपणस्य प्रतिज्ञातत्वात् अनुमितिनिरूपणस्यार्थांकरत्वमिति भावः। के-
चित्तु आचार्यमते नित्यस्य ज्ञानादेरपि अनुमानत्वात् तत्र प्रमाणानुमानत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षोप-
जीवकत्वस्य संगतित्वलाभायोक्तं फलत इति फलद्वारक इत्यर्थः। साक्षात्संबंधेन प्रत्यक्षोपजी-
वकत्वस्य संगतेर्लाभार्थं लिंगज्ञानकरणतावादिनां मणिकारस्य मते मालायां यथोक्तं स्वरूपत इत्यादिः
तत्र। लिंगस्यानिमित्तेपि संबंधानुमितीत्यादिग्रंथविरोधात्तानन्तूपजीवकत्वे संगतिरनंतराभिधानव्या- राम
प्यस्यैव संगतित्वात् अनुमितेस्तूपजीवकत्वस्य तत्सामान्यात्कारस्यानुमितेरनंतरमनिरूप्यतया यस्य प्रमा- ३

नफलस्योपजीवकं यत्प्रमाणफलं तन्निरूपणानंतरं निरूप्यमिति व्याप्तिविरहादत आह । प्रत्य
क्षफलस्येति । ननु विषयतानवच्छिन्नोपजीवकत्वं तथा वाच्यं तथा चोक्तस्थले ऽनुमितिविषयवि
षयैव उपजीविके त्यत आह । आदीति । अनुमित्यनुव्यवसायादेरित्यादिपदेनानुमित्युपनीजयमेप्र
कारकप्रत्यक्षसंग्रहः । नन्वेवेति । अयं घटइत्यादिप्रत्यक्षस्यैव अनुमित्यनुपजीवकत्वादिति । तथा
चोपजीवकत्वमात्रस्यानंतराभिधानव्याप्यत्वाभावेपि प्रमाणफलविभाजकोपाधिव्यापकत्ववि
शिष्टसाक्षात्कारोपजीवकत्वं तादृशाभिधानव्याप्यमेवेति स्यादेवोपजीवकत्वे संगतिरभावः । ननु प्र
माणफलविभाजकोपाधिव्यापकत्वविशिष्टसाक्षात्कारोपजीवकत्वमनुमितावप्यसिद्धं ज्ञाना
दिरामसाक्षीदप्यनुमित्सु सत्यास्वनुमितित्वावच्छेदेन साक्षात्कारोपजीवकत्वाभावात् तत्कुतोस्य सं
गतित्वमत आह । अनुमितयस्त्विति । साक्षादिति । तथा चोपजीवकत्वप्रयोज्यतामात्रेण त्वनन्यथासि

ज.श्रि. ष्टनियतत्वघटितमपि तया च शाब्दादिपरामर्शोऽस्थले पृथगादिसाक्षात्कारोपजीवकत्वमक्षतमे
४ वेत्यपरं परस्येति भावः । नन्वेवमुक्तोऽस्यैवोपजीवकताविशेषस्य कानंतराभिधानव्याप्यत्वप्रत्यक्षोपजीव
कत्वादिस्तूपजीवकत्वमात्रस्य व्याप्यताप्रत्यायकोऽमूलग्रंथो विरुद्धश्चेत्यत आह । पुरस्कृतश्चेति
। श्रयं प्रमायाफलविभाजकोपाधिव्यापकत्वरूपोत्कर्षः । ग्रंथकृतापि तात्पर्यविषयीकृतः सा
मान्यशब्दस्य लक्षणया विशेषबोधकत्वादिति भावः । ननु परपरोपजीवकत्वस्यापि संगतित्वे
प्रमाणफलविभाजकोपाध्यवच्छिन्नोपजीवकत्वमपि न तादृशाभिधानव्याप्यं प्रत्यक्षप्रमिताव
नुमितावनुमितेस्तादृशोपजीवकत्वेऽनुमित्युत्तरं तन्निरूपणात्तत्कुतोऽस्य संगतित्वमित्याश
कते । यद्यपीत्यादि । अदृष्टजननीमिति । तत्प्रयोजिकामित्यर्थः । समयशक्तिः मात्कर्तव्यतादौ रा.प
त्पादिपदादिष्टसाधनत्वादेस्संग्रहः । अयं भावः कार्यमात्रं प्रत्यदृष्टस्य हेतुतया साक्षात्कारं ४

प्रत्यपि धर्मादिकं हेतुः तच्च स्वकारणीभूतं यागादिकं। यागादिः स्वगोचरप्रवृत्तौ। यागादिप्रवृत्तिश्च
यागादिगतेष्टसाधनत्वधियं तादृशधीश्च वेदं विनानुपपद्यमाना वेदस्य पदानां शक्तिग्रहमपेक्षते इ
दमत्राकमसति वृत्यंतरे वृद्धेस्तत्रप्रयुक्तत्वादित्याद्यनुमितिरूपं शक्तिग्रहं विना वेदवाक्यादर्थाव
गमासंभवादेवं प्रवृत्तिजनिकाया यागो मत्कृतिसाध्य इत्यादिधीरपि श्चानुमानिक्येवमदंतर्भावेन
विधेः अन्यप्रमाणादिति। इदं तु चिंत्यं तत्र तन्नपादिघटकप्रत्येकपदार्थोपस्थित्या मनसैव शाब्दः
मत्कर्तव्यत्वादेर्वा ग्रहात्प्रवृत्तिः तत्र सादृष्टजन्यप्रत्यक्षस्य मतेऽपि च अनुमित्यनुपजीवकत्वात्स्य कल्पनेमे
वेत्याद्युक्तमिति। किं च यत्र दंतर्भावेन सामान्यव्याप्त्या व्यभिचारेऽपि अनुमितिनिष्ठप्रत्यक्षोप
जीवकत्वस्य तादृक्प्रत्यक्षानंत्राभिधानव्याप्यत्वादेव तत्र संगतिलक्षणसंभवात्साध्याभावात्कारा
दावनुमित्युपजीवकत्वहेतौ व्यभिचारप्रदर्शनानौचित्यमभिरिका। ननु पत्यपक्षफलमात्रस्यानुमि

जे॰ दे॰ त्युपजीवकत्वेपि तद्गतमनुमित्युपजीवकत्वं न प्रमाणफलविभाजकधर्मव्यापकं प्रमाणफलविभाजक
५ स्य साक्षात्कारत्वस्य नित्यज्ञानेपि सत्वादत आह। ईश्वरेति। तथा च जन्यसाक्षात्कारत्वं प्रमाणफलवि
भाजकं न तु साक्षात्कारत्वमात्रं नित्ये अतिप्रसक्तत्वात्तद्व्यापकत्वविशिष्टमनुमित्युपजीवकत्वं च नानु
5 व्य मित्यनंतराभिधानयोग्यमिति व्यभिचारस्तदवस्थ एवेति भावः। दृष्टेति। दृष्टद्वारकत्वं तन्मात्रद्वा
रकत्वं। अदृष्टाद्वारकत्वपर्यवसितं तेनादृष्टद्वारकस्यापि प्रवृत्त्यादिरूपदृष्टद्वारकतया नो
क्तदोषः। तथात्वे। प्रमाणफलविभाजकोपाध्यवच्छिन्नमुपजीवकत्वं। इतरस्येति। उक्तधर्मावच्छि
न्नोपजीवकतामात्रस्य। विनिगमकत्वात्। अनेनंतराभिधानरूपं यत्साध्यं तद्धेतोरव वर्तते न त्वन्यत्रेति
विनिगमनायामविषयत्वात्तद्व्यभिचारित्वादिति यावत्। यत्प्रमाणं यस्योपजीवकं तत्तदनंतरं निरूपणम्
प्यमिति व्याप्तेरनुमानोत्तरानिरूपिते प्रत्यक्षप्रमाणे व्यभिचारात्स्वरूपतो उपजीवकतापि प्रमा ५

करणतावच्छेदकोपाध्यवच्छिन्नैवयात्वादुत्पत्त्यापेनाह सर्वमिति। व्याप्तिबुद्धीनामेवानुमानत्वा
त्तत्तासांच सर्वासामेवमनस्वरूपप्रत्यक्षप्रमाणाधीनत्वादिति भावः। अथानुमितिप्रमाकरणताव
च्छेदकं व्याप्तिज्ञानत्वं तदवच्छिन्नेनप्रत्यक्षप्रमाणोपजीवकत्वं व्याप्तिज्ञानत्वस्येश्वरबुद्धावपि वृत्ते
रितिप्रकृतासिद्धिरत आह अनुमितिनिरूपितादि। भावयतो। जनयतः। तत्करणतेति। अनुमिति
करणतायाः। निर्वाहिका। घटिकायाप्रत्यासत्ति। संबंधो। जन्यत्वेविशिष्टयस्यपत्ताद्धिरहेणानन-
त्वादनुमितिकरणत्वादित्यर्थः। व्याप्तिज्ञानत्वेनानुमितिकरणतावच्छेदकं न थासतितद्
त्वेनित्यज्ञानस्य स्वरूपयोग्यतयानंताअनुमित्यात्मकफलावश्यंभावापत्तेः। किंतु जन्यत्वविशि
ष्टव्याप्तिज्ञानत्वं तदवच्छिन्नंचभवत्येवंप्रत्यक्षप्रमाकरणोपजीवकत्वंमतोनासिद्धिरिति भावः।
अनुमिकरणतावच्छेदेनप्रत्यक्षोपजीवकत्वव्यवस्थाप्यप्रत्यक्षकरणतावच्छेदेनअनुमानो

ज-त्रि· पजीवकत्वस्य व्यतिरेकमाह सर्वं पुनरिति। ननु व्याप्तिज्ञानत्वमेव अनुमितिकरणतावच्छेदकं निरुक्तस
६ स्वरूपयोग्यस्य स्मृत्यादिव्याप्तेर प्रयोजकत्वात् प्रयोजकत्वेवा समवाय कारणस्थितिय त्वात्तत्रैव पक्षधर्मेत्ता
द्रव्याप्ते स्मर्वत्रोद्भावितत्वात् याच हेत्वसिद्धिरित्यत आह। दृष्टद्वारेति। दृष्टमात्रद्वारेत्यर्थः। तथा चात्र
दृष्टमद्वारीकृत्य यत्प्रमाणं यदुपजीवकं तत्तदनंतरनिरूप्यमित्येव व्याप्तिः। ननु प्रमाणतावच्छेद
कोयाध्यवच्छिन्नत्वमपि निवेश्यमिति भावः। निरुक्तमनुमानोपजीवकत्वं न प्रसक्षेत्रस्ति यतो व्य
भिचारस्यादित्यत आह। न चातिप्र— नानिसेंद्रियं स्तुतेरानानुमानमपेक्षत इति सूचितं। अथ यत्र दृष्टम
द्वारीकृत्य यत्प्रमाणं यदुपजीवकं तत्तदनंतरनिरूप्यमिति न व्याप्तिः यत्र चक्षुर्घर्षणाद्रसविष
षयानाद्यपूर्वं चक्षुर्नाज्ञानंतरं चक्षुरतेरात्यादेः तत्रादृष्टाद्वारकस्य घर्षणारसमानादिप्रयोजक १म
तद्रूतेष्टसाधनत्वाद्यनुमानस्योपजीवके ऽनुमानेन तरानिरूपितेन चरमचक्षुषिरसपानाधिनप्रक् ६

ष्टचक्षुषि व्यभिचारात्। न चाकोपजीवकत्वजन्यत्वरूपमेव घटकं उक्तस्थले तु क्षुण्णः अनुमानप्रयो
ज्यत्वमेवेत्सदोषः। तथा सति श्रहदृष्टाद्वारकत्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेरित्याशयेनाशंकते। अथेति
उपजीवकमिति। अदृष्टमद्वारकत्वेत्यादिः एककार्यमित्यत्रापि किंचिदिति यत्र नोक्तप्रमाणाः साचक्षुर
तरोत्वादः तत्रत्यकार्यमित्यर्थः। प्राच्येरनंतराभिधानव्याप्यस्यैव संगतित्वमिष्टमतस्तन्मतमनुसृत्य
वश्यकप्रपंचितं। वस्तुतस्तादृशनियमाभावेपि न क्षतिः प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यत्र च पंचमिन हेतु
तायां किंतु ज्ञानजन्यजिज्ञासाप्रयोज्यतायां सुखादित्यत्र वर्तते उत्पादोत्तथा सुखत्वेतरित्याशयेन परिहरति
। किं वा नतु [illegible] अनंतराभिधानव्याप्यस्यैव संगतित्वेत दोषतादवस्थ्यमतः अन्यथैव संगतिमुपदा
र्शयति [illegible] अनंतरमिति अनंतरमभिधानेत्यनंतरमभिधानस्य प्रयोजिका या जिज्ञासा तज्जनकज्ञानविषयो अ
र्थस्तत्र संगतिरित्यर्थः। अत्र च प्रत्यक्षस्य चिन्तकारणमितिज्ञानोत्तरं प्रत्यक्षकार्य न सामान्यतश्चमध्ये

प्र· त्रि· कार्यज्ञानं तु सामान्यधर्मप्रकारेण ज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वाद्विशेषतः प्र
७ त्यक्षकार्ये जिज्ञासा भवति शिष्याणां सैव च किमस्य कार्यमित्याकारा न तु विशेषतः प्रत्यक्षकार्यज्ञा
7 नस्य दृष्टस्य तावच्छेदकतया अनन्तरम् अनुमानादिरूपप्रत्यक्षकार्यबोधकानां वाक्यानां ज्ञानात्तत्रेष्टात
तदुद्देश्यताहेतुवाक्यस्य साधनतया ज्ञानात्कंटक्रियायां गुरोः प्रवृत्तिः ततस्तु कंटक्रियायां तद
भिधानात्क्रमेण प्रत्यक्षकार्यात्मकानुमानबोधकवाक्यस्यानन्तरमभिधानं रूपस्य निष्पत्तिरि
ति प्रत्यक्षानन्तरमनुमानाभिधानस्य परंपरया प्रयोजिकायाः किं प्रत्यक्षकार्यमित्याकारकजि
ज्ञासाया जनकं यत्प्रत्यक्षकार्यत्वाज्ञानं दृष्टसाधनमित्याकारकं ज्ञानं तस्य विषयः प्रत्यक्ष
कार्यत्वमिति तत्र लक्षणे समन्वयः जिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वमात्रस्य घटादावतिप्रसक्ते एम
त्वेन प्रयोजकं न जिज्ञासाविशेषयोः। प्रत्यक्षानन्तरमनुमानाभिधानप्रयोजिकाप्रत्यक्षकार्या ७

भिधानेच्छापि इति तज्जनकज्ञानस्य विषये प्रत्यक्षकार्याभिधानादावतिव्याप्तिरतो जिज्ञासा
नुसरणात्। प्रत्यक्षे कार्यज्ञानस्य यत्फलं सुखादि तद्गोचरज्ञानस्यापि तादृशजिज्ञासाप्रयोजक
त्वात् तद्विषये सुखादावतिव्याप्तिरतस्तादृशजिज्ञासायाः प्रयोजकत्वमुपेक्ष्य जनकत्वम्
उक्तं। फलेच्छायैवान्यथासिद्धस्य फलज्ञानस्यापायेच्छां प्रत्यहेतुतादृशजिज्ञासाजनिकायाः
फलेच्छायाः विषये फलादावतिव्याप्तिप्रसंग अतो ज्ञानपदं यत्र चक्रमेणादंडचक्रयोर्निरूपणोत्त
रं दंडस्य किं कार्यमिति जिज्ञासया घटो। स्मितिस्तत्र दंडकार्यत्वमपि घटे चक्रस्य संगतिः स्या
त्तस्य चक्रानंतरं घटाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वादतउक्तमर्थे इति। त
त्ज्ञानजन्यतद्विशेष्यकयथार्थस्मृतिप्रकारताप्रत्तइति तदर्थः। तथा चोक्तस्थले दंडज्ञानेने
वदंडकार्यत्वप्रकारेण घटो स्मारितः नतु चक्रज्ञानेनेति नातिव्याप्तिः। एवं च यत्र चक्रज्ञानान्तर

उ॰श्रि॰ मेवदंडुकार्यमितिजिज्ञा—यामर्थवशेनदंडोतरंगगनादिकंनिरूपितंतत्रगगनादेर्दंडका
र्यत्वस्यसंगतित्वापत्तेः नचैवंयत्रप्रथमतएवघटबोधेछ्याघटस्यानिरूपणांतत्रकस्यापिसंग
२ तिर्घटेपन्नस्यादितिवाच्यं।उद्दृष्टत्वात्।तदनंतरनिरूप्यत्वस्यैवतत्संगतित्वनियमेननिरूप्यत्व
4 मात्रस्यासंगत्वनियतत्वात्।यद्यपिचैवमपिप्रत्यक्षकार्यज्ञानमिष्टसाधनमित्येवंबोधस्यै
वप्रत्यक्षकार्यंकितिज्ञासायांकारणत्वात्तद्विषयेज्ञानेज्ञानत्वादाविष्टसाधनत्वादौचानि
ष्पात्तिस्तथापियद्धर्मविशिष्टविषयकज्ञानधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वेनतदनंतरंतदभिधा
नप्रयोजकजिज्ञासांप्रतिजनकत्वंतादृशोधर्मस्तस्यसंगतिरितिविवक्षितं अत्रचतदभि
धानानंतरंतदभिधानोपपत्तिप्रयोजकजिज्ञासायाःप्रयोजकत्वेनतद्रूपावच्छिन्नकार्यताप्रतियो॰ एम
गिकत्वमेवतादृशजिज्ञासाजनकत्वंवक्तव्यंतेनपत्रकोघटः किंचद्रव्यमितिसमूहालंबनजि २

नी ज्ञासमौ नीलो घट इत्येवाभिधानं तत्र न द्रव्यत्वेति प्रसक्तिः नीलो घट इत्येवाभिधानं प्रति नीलजि
ज्ञासात्वेनैव प्रयोजकत्वात् तदवच्छिन्नप्रतिद्रव्यत्वविशिष्टविषयकज्ञानधर्मिकेष्टसाधन
ताज्ञानत्वेनाहेतुत्वात्। न च यद्धर्मविशिष्टविषयकज्ञानेच्छात्वेन जिज्ञासायाः अनंतराभिधान
प्रयोजकत्वं तत्त्वमित्येव सम्यक् ज्ञानविषयत्वादिनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यं। तस्य लक्षणांतरत्वे
पि थासंनिवेशे वैयर्थ्यविरहात्। अत एव तदनंतराभिधेयवृत्तित्वे सति तज्ज्ञानजन्यस्मृतिप्र
कारतापन्नत्वे सम्यक्सम्यगित्यपि समाहितं यत्तु कार्यत्वाद्यन्यतमत्वं संगतित्वमिति। तन्न
तदनंतरमनिरूपिते तत्कार्यत्वादेः संगतित्वापत्तेः। किंच प्रमेयनिरूपणानंतरं प्रमेयव
त्किमिति जिज्ञासायां यत्र प्रमेयवान् निरूपितस्तत्र मेयस्वरूपायां प्रसंगसंगताव्या
प्तेः। प्रमेयप्रभेदाप्रसिध्या तदन्यतमत्वस्य दुर्वचत्वादिति ध्येयं। संगतिश्च द्विधा तदुक्तमभि

ज॰ शि॰ मुक्तेः । सप्रसंग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा निर्वाहकैककार्यत्वे षोढा संगतिरिष्यते इति । तत्र नि
९ ष्टोपपादकत्वमुपोद्घातत्वं चिंतां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधा इति प्राचीनगाथायामपि चिंता
पदं कृतदभिहिताभावद् इति न्यायेन चिंतनविषयपरं । तथा च तस्याः प्रकृतसिद्ध्युपपादकं तया चिंतनि
यत्वं प्रकृतसिद्ध्युपपादकत्वपर्यवसन्नमेवार्थः । हेतुत्वं कारणत्वं । अवसरो अनंतरं वक्तव्यत्वा
अनंतराद्दिष्टत्वे वा तथेति न्यायभास्करकृतः । निर्वाहकं कारणं तन्निर्वाहकं कार्यत्वमिति यावत् । ए
क॰कार्यत्वं एकं कार्यं ययोरिति व्युत्पा एककार्यकारित्वं । प्रसंगत्वं तु संगतित्वे सत्युपोद्घातादिभि
न्नत्वं स्मृतस्य उपेक्षानर्हत्वं प्रसंगसंगतिरिति प्राचीदेपि स्मृतत्वमनंतराभिधानप्रयोजकजिज्ञा
जनकस्मृतिविषयत्वे उपेक्षानर्हत्वं च प्रसंगलक्षणे उपेक्षानर्हयेउपोद्घातादयस्तद्भिन्नत्वं तेन न त एम
तोपि प्रागुक्तस्यैव अर्थस्य लाभ इति संक्षेपः । कारणत्वस्य कार्यत्वस्य वेति षष्ठ्यर्थः प्रकारित्वं त ९

याच कार्ये ज्ञाते कारणत्वप्रकारेण कारणस्य ज्ञानात् किमस्य कारणमिति जिज्ञासा कारणे च
ज्ञाते कार्यत्वप्रकारेण कार्यस्य ज्ञानात् किमस्य कार्यमिति जिज्ञासेत्यन्वयः। कार्यकारणज्ञा
नयोस्तु कार्यकारणज्ञानजनकत्वमेकसंबंधीज्ञानस्यापरसंबंधिस्मारकतयेति भावः। जि
ज्ञासेति तदुत्तरं च कार्यादिधीजनकवाक्यं छादिक्रमेण कार्याद्यभिधानमिति शेषः। इत्थं चेति
। संगतेरनंतराभिधानव्याप्यत्वाघटितत्वे चेत्यर्थः। तुल्यत्वेपीति। यथा प्रत्यक्षोपजीवकत्वमनुमा
नेतथा अनुमानोपजीवकत्वस्य प्रत्यक्षे सत्वेपीत्यर्थः। तयाच व्याप्यतारक्षार्थं प्राग्युक्तउत्कर्षो
नादरणीयः। प्रत्यक्षोपजीवकत्वादिति पंचमीतु ज्ञानजन्यजिज्ञासाप्रयोज्यतायां न तु हेतुता
यामिति भावः। लाघवायेति। संगतिप्रदर्शनस्य यत्फलमेकवाक्यतानुमानेन तल्लाघवायेत्यर्थः।
अमानोपमानेपक्षिकत्वसमूहालंबनैकवाक्यतासाध्यकानुमित्यपेक्षयाउपमानधर्मिकैक

ग॰ भि॰ वाक्यतानुमित्यनंतरकस्य नायोगो ग्याद्दिति भावः॥ नन्वथ अनुमानगतवस्तुत्वादिसम्मतत्वं कथमु
१० पमानसंगतिरत आह सुप्रसिद्धत्येति। उपसाधनीभूतप्रतिपत्तिजनकत्वेत्यर्थः। सुप्रतिपद
10 तयात्मनि इष्टजनकप्रतिपत्तिकत्वेन। अत्र हेतुं निरस्यति यत्स्यादिति। तथा चानुमानप्रतिपन्नाविष्ट
साधनत्वानिष्टाजनकत्वयोः सत्त्वात्तत्र मतितन्त्रे द्वेष्यो न्यूनो वा बाधकं नास्तीति भावः। नोपमान इति
।जिज्ञासत्वस्यानुपपत्तेः। अप्रसिद्धत्वादिति। येषामुपमाने विमतिरेव तेषामुपमानज्ञानात्मनोध
ण्टिराएवास्त्वात्कुतोच्छास्यादिति भावः। यस्योपमाने सम्मतिस्तस्याप्युपमानप्रतिपत्तौ ब
हुतरदुःखानुबंधित्वग्रहात्तेषां संभवदुक्त्या हानिरसनीयपन्नयेति। दुरूहत्वं च बहुतरदुःखोपा
नुबंधिप्रतिपत्तिकत्वं। ननु बहुतरदुःखानुबंधेन्द्रियपदार्थतादृशादुःखेच्छाबलद्वेष्याभावदशा एम
यां प्रथमं जिज्ञासा जायत एवेत्यत आह औत्सर्गिकमिति प्रायः शोऽबहुतरदुःखजनकत्वेन। १०

ग्रहे इष्टो भवत्येवेति रीतिमनुरुध्येत्यर्थः तत्र याचेति। प्रथममनुमानजिज्ञासो – त्तौ तन्निरू
त्तावुपमानन्निरूपणमिति भावः॥ नन्वनुप्रतिबंधकीभूतशिष्यजिज्ञानिवृत्तिरूपस्यावसरस्य कुतः
संगतित्वं तत्प्रकारकजिज्ञासया विनापि अनंतरमभिधानादत आह यथा चेति। अवसरस्यान्य
वसरूपदार्थस्याप्राकरा। पंचमतत्त्वबोधादौ अनंतरवक्तव्यत्वमेवावसरः तत्र चातः परं किं वक्त
व्यमिति जिज्ञासायां वानंतरमभिधानान्न संगतिलक्षणाव्याप्तिरिति भावः। अनंतरोद्दिष्टत्वमे
वावसरः अत एवावसरतः कथंकाशक्तिनिरूपणमिति परिशिष्टव्याख्याने न्यायभास्कर
कृतोद्देशलक्षणाचात्र संगतिरित्युक्तमिति केचित् सार्वभौममतमाह। शक्तांतरेति। गोसदृशो
गवयपदवाच्य इत्याद्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानस्य गवादिपदशक्तिग्रहं विनानुपपत्तेः पदंशाविशा
कत्वस्मतिवत्यंतरे च हेतुः तत्र प्रयुक्तत्वान्न इत्याद्यनुमानापेक्षोपमित्यात्मकस्य गवयादिप

ज. श्रि. दृष्टशक्तिग्रहस्य उपमानाधीनत्वात्पूर्वं तन्नोपक्षीणमतज्ञानांतरे त्युक्तं। गवयपदस्य नि
रूढिशक्तिकत्वग्रहोतिदेशवाक्यार्थज्ञानासंभवात्तत्तत्त्वतिवंधार्थं गवयपदं किंचिदवच्छिन्नशक्ति
११ मत्साधुपदत्वादित्येवंविधानुमितिविषयीभूतस्य गवयादिपदस्यापि ज्ञानस्यानुमानेन प्रागपे(
क्षितं भवतीत्याशयेनाह। सप्रवृत्तिनिमि— त्तादिनानुपपत्रमनसैव गवयपदवाच्यत्वग्रहः कृ
तस्माद्रूपज्ञानादुपमितिस्तत्रोपमानस्यानुमानानपेक्षितत्वात् तन्निरविलोपमानेनुमानापेक्षिता
त्वं न संभवतीत्यत आह अन्यत इति। वृकवादिवत्यादिग्रंथस्तादृशसंगतेरलाभ एव केचि(
दित्यत्रास्वरसः उपमायाः उपजीवकत्वसंगतेरनंतराभिधाननियामकत्वोपक्षायामनुमानानंतर
मेव प्रत्यक्षं किं न निरूपितमित्यत आह। संभवादिति चेदिति उक्तः। प्रत्यक्षानुमानस्यैतेन निरूप रा म
णामत्रत्तानंतनुतदर्शकत्वाद्दः। प्रत्यक्षबोधकत्वापदस्य अनुमानबोधकत्वाद्वत्यहेतुत्वा ११

त्वात् तथा च प्रत्यक्षस्य प्राग्ज्ञाने अनुमानधीरेव न स्यात् कारणं विना कार्यानुत्पत्तेरतः प्रत्य
क्षं प्राक् निरूपणमिति भावः ननु अनुमानत्वादिरूपेणानुमानज्ञाने व्यभिचारात् प्रत्यक्षनि
रूपणं नानुमाननिरूपणे हेतुरत। अथ तत्पूर्वकमिति तथा च सामान्यतो व्यभिचारेऽपि प्रत्य
पूर्वकत्वे नानुमाननिरूपणं। प्रत्यक्षज्ञानजन्यमेवेति भावः। अथ तत्पूर्वकत्वकमनुमानं त्रिविधं
पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टं चेति सूत्रे अथ प्रत्यक्षानन्तरं। अनुमानं लक्ष्यत इति शेषः। तत्र
त्रिविधं। तदाह। पूर्ववदित्यादि। पूर्वं कारणं तद्वत् तल्लिंगकं। यथेच्छादिहेतुना प्रवृत्त्याद्यनुमा
नं। शेषः कार्यं तद्वत् तल्लिंगकं। यथा धूमादिना वह्न्याद्यनुमानं। कार्यकारणभिन्नलिंगकं सामान्य
तो दृष्टं। यथा पृथिवीत्वादिना द्रव्यत्वादेरनुमानमिति। वाचस्पतिमिश्रास्तु दृष्टमिति सर्वत्रान्वि
तं। तथा च पूर्वमन्वयसहचारलक्षितया दृष्टं गृहीतं। शेषो व्यतिरेकसहचारलक्षितया गृहीतं सा

ज॰ त्रि॰ मानयतस्तदुभयसहचारवत्तया गृहीतमित्येवं त्रैविध्यं विवरणमित्याहुः। तच्छ्वेन। सौत्रेण
व्याख्यादीति। व्याख्यादेः प्रत्येकं यस्यादिति भु– त्वात्प्रत्यक्षप्रमाणपरामर्शादित्यर्थः। यद्या
१२ प्यते व्याप्त्यादिसाक्षात्कारपूर्वकत्वेन अनुमाननिरूपणस्य सूत्रलाभेपि प्रत्यक्षप्रमाण
12 निरूपणस्यानुमाननिरूपणहेतुत्वालाभादसंगत्यापत्तेः। नव्यास्तु प्रत्यक्षफलानुमान
फलयोः क्रमे– नियमे नियमकाकांक्षायामाह संभवति चेति। तत्पूर्वकमित्यादिसूत्रे चा
नुमानपदं भाववचनत्वात्मानुमितिपरमेवं च व्याप्त्यादिप्रत्यक्षेतिय था श्रुतमेव सम्यगिति प्रा
हुः। नन्वेतावता सौत्रक्रमस्योपपादितत्वे प्रकृतग्रन्थक्रमानोपपादित उत्पत्त्याह। अत्रा
पीति। अनुमानखण्डे पीत्यर्थः। सहचारेति अत्र प्रत्यक्षत्वाभिव्यक्तिजन्यज्ञानत्वरूपेण तु सा राम
क्षात्कारत्वरूपेण तथा सति प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणस्य हेतुत्वाप्राप्तेरित्यावदातव्यं। तन्वीरु १२

पणात् । अनुमानानिरूपणात् । तानस्येति प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनुसहचारप्रत्यक्षजन्यत्वेन चानुमान
निरूपणास्येत्यर्थः । अनुमानोपमानयोगिक्रमेणानिरूपणा कार्यकारणभावरूपत्वनियामकं हू
सादृश्यमिति । समासोयं संगतिग्रन्थः । अथानुमानपदेन भावव्यु -- अनुमितेरप्यनिरूप्यत्वे
नप्रतिज्ञानत्वात्तत्रैतत्स्वत्रतत्थ्वेन अनुमितेः परामर्शोनुमितेरनुमिताव विशेषणात् सत्यस्य
र्थासंगतिरतः करणव्युत्पत्त्यालेख्यमनुमानमेव परामर्शरूपमाचष्टे तत्रेति । निरूपणीयस्येति प्र
कारान्तरेण व्याप्तिज्ञानत्वानुमितिकरणत्वादिना निरूपणी - अनुमाने व्याप्तिविशिष्टप
क्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानत्वप्रकारेणानुमितेरविशेषणत्वात्तत्र स्वत्रसप्तम्यर्थानुपपत्तेर
तस्मादत्र विशेषणत्वमनुपपाद्य तुं मध्ये पूरयति लक्षणस्वरूपमाभाण्यादिभिरिति । व्यादि
नाविभागपरिग्रहः । अत्रेत्यादि पार्थः प्रकारतासम्बन्धः विशेष्यत्वं । निरूपणीयेकर्तव्य

ज·शि· निरूपणाइति बोध्यं तत्करणमित्यादिना लक्षणस्यैतस्य लिंगेत्यादिनाऽस्य रूपस्य ग्रन्थानुमान
मित्यादिना प्रमाणपस्य च निरूपणे प्रत्यनुमानं निर्विवृत्तं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता ज्ञानज
१२ न्यज्ञानत्वेनैवानुमितेर्विशेषणात्वान्न संप्रत्यय्यथासंगतिरिति भावः । ननु प्राक्क्रमेणानुमित्य
नुमानयोर्द्वयोरेव निरूपणस्य प्रतिज्ञातत्वादनुमाननिरूपणात्पूर्वं क्रमेवनानुमितिः कथं नि
13 रूपितेत्यत आह । करणस्येति । क्रियायाः । अनुमितेर्यो मेद्यो वै लक्षणं । व्याप्तिज्ञानजन्य
त्वादिविरूपं स्वनुमितित्वादि स्तन भिन्नाघटिता मूर्त्तिः शरीरं स्वनुमितिकरणत्वादिरूपं य
स्यतादृशत्वेनेत्यर्थः । तथा च विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानं विनानुपपत्त्या पूर्वमनुमितिर्नि
रूपितेति भावः । नन्वनुमानस्य निरूपणत्वेन प्रतिज्ञातत्वादनुमितेर्निरूपणमर्थान्तरमसंगतम राम
त आह करणस्येति इतो लवतारयन्निति तन्मंदतावतामनुमितिकरणनिरूपणतदृटिकायाः १२

अनुमितेः प्रथमतो निरूपणे अज्ञात्मकालत्वादवस्थानात् किंतु व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता
ज्ञानजन्यज्ञानकरणत्वेनानुमाननिरूपणे हेतुभूतस्य व्याप्त्यादिज्ञानजन्यत्वेन अनुमि
तिज्ञानस्य संपत्त्यर्थमेव यद्दिप्रागनुमितेर्निरूपणं तर्हि व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्य
यत्तत्करणानुमानमित्येवमपि कार्यत्रयात् तावतैव विशेषणज्ञानसंपत्तेः कृतमनुमित्याघ
मिता — नयज्ञपत्तुपाध्यायमतमुद्भावयति अंतेति अर्थ इति परेणान्वयः व्याप्तीति व्या
प्तिसंबंधपक्षसंबंधयोः सामानाधिकरण्यसंसर्गविषयायत्र अवगाहते वन्हिव्याप्तिवै
शिष्ट्यव—वेति वैशिष्ट्यवान् भूमइत्याकारकं ज्ञानं तज्जन्यत्वमित्यर्थः पदार्थतावच्छेदके
नानवच्छिन्नत्वांतस्य विशेषपदस्य वैशिष्ट्याश्रयबोधकत्वात् व्याप्तिवैशिष्ट्याश्रयत्वमेव पदा
र्थदकं तत्प्रकारकं च ज्ञानं नोपाध्यायमते पि हेतुरिति वाच्यं भावविहितत्वांतस्य विशि

ज. शि. ष्ट्यादस्यैवैशिष्ट्यपरतया व्याप्तिविशिष्टं यत्रेति मूलस्य व्याप्तिवैशिष्ट्यस्यैव व्याप्तिवि
१४ शिष्टपदार्थतावच्छेदकत्वादिभावः। वचनस्यादिति। सामानाधिकरण्यसंबंधेन विशे
षणतावच्छेदकविशिष्टविशेष्यतावच्छेदकस्यैव कुमेघादेरन्तर्भावप्रसङ्गार्थत्वादि
14 तिभावः। इत्थं च नीलोत्पलत्वमित्यादौ तादृशसंसर्गेण नीलत्ववद्वृत्त्युत्पलत्वस्यैव तादृशा
प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थनिरूपितत्वेनान्वयान्नीलोत्पलीयमुत्पलत्ववदु-त्पलत्वमित्यन्वयबोधः
। एतेन तादृशाभावप्रत्ययस्य यदि सामानाधिकरण्येन शक्तिस्तदा पदार्थतावच्छेदकीया
रेकदेशान्वयानन्तरान्वयासम्भवः। इति तत्पदार्थतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यत्वेन
शक्तिग्रहस्तादृशसामानाधिकरण्यस्य पदार्थैकदेशद्वयमात्रवृत्तित्वात् प्रकृत्यर्थस्यैतन्नो राम
न्वयप्रसङ्गः। कथंचिदवच्छेद्यत्वादिसंबंधेन प्रकृतार्थस्य तत्रान्वयसंभवेऽपि उत्पलत्व १४

नीलोत्पलत्वमित्यादिव्यवहारप्रसंगः। तादृशसामानाधिकरण्यस्योत्पलत्वेपिसत्वात् नीलो
त्पलत्वेन समवेतमित्यादिप्रयोगापत्तेश्चेत्यादिकं समाहितं। यत्तु तन्नोद्देश्यतावच्छेदकादिभे
दादवंतत्वशक्तिकल्पनापत्तेः न कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य उक्तरूपेणशक्तिः किंतु वृत्तित्वमा
त्रे तथा च नीलोत्पलत्वमित्यादौ भावसामान्यशक्त्याप्यस्थापितसंसर्गत्वादेर्नीलान्वितवृत्तित्वेन
सहान्वयान्नीलवत्युत्पलत्वेवाक्यार्थ इति मतं तन्न। नीलोत्पलत्वमित्यादौ नीलोत्पलयोरभेदानु
भवस्यापलापप्रसंगात्। वस्तुतो घटत्वमित्यादौ घटवृत्तित्वे सति सकलघटवृत्तित्वरूपेण घट
त्वस्यानुभवः सर्वसिद्धस्तत्र च घटस्य घटपदादेव लाभादितरवृत्तित्वादेर्भावप्रत्ययस्य शक्तिरत्रापि द्व
तरत्वमात्रयोरेकत्रिमानसाकूतस्य घटकीभूतं प्रतियोगित्वमवच्छेदकं च प्रत्येकमर्थः। तथा च घटत्व
र्थस्य घटस्येतरत्वे तस्य चाश्रये आश्रयस्य वृत्तिमति वृत्तिमतः पुनरितरत्वे अन्वयात् घटेतरवृत्तित्व

ज॰ शि॰ लाभः एवं प्रकृतस्यार्थस्य घटस्य वृत्तिमत्तितस्य चेतरत्वेऽन्तरत्वस्य च प्रतियोगित्वे प्रतियोगित्वस्य
चात्वच्छेदके तस्य च पुनरितरत्वेऽन्वयात् घटवत्तस्यान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकाभिन्नत्वरूप
२५ स्य सकलघटवृत्तित्वस्य लाभः । युक्तं चैतत् विशिष्टाद्येकपदार्थानां परस्परमन्वयः । न च विशिष्टस्या
15 पदार्थत्वेन यथमं विशिष्टवैशिष्ट्यान्वयबाधानस्यादिति वाच्यं । दुष्टत्वात् क्वाचित्कस्य प्रथमं विशि
शिष्टवैशिष्ट्यवाधस्य विशिष्टलक्षणादितितोऽप्युपपत्तेः । प्रकृतस्थले तदवच्छेदकस्य यादृशसंबंधो
भासते तादृशसंबंधावच्छिन्नं तु वृत्तिमत्त्वादिकं ग्राह्यं तेन घटत्वादिजातेः कालिकादिसंबंधेन घटे
तरवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः न वा विरुद्धतासंबंधेन घटत्ववतो भेदस्य घटवृत्तित्वेऽपि घटत्वादेर्घटवृत्त
स्यान्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वहानिः । सत्त्वं प्रमेयत्वमित्यादौ च सदितरावृत्तित्वादेर्न रा
भानमप्रसिद्धत्वात् । किंतु सद्वृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिरूपसकलसद्वृत्तित्वादिमा २५

त्रभानेनानयैवमपिघटत्वमित्यादितोभावस्यगगनादेर्वालाभप्रसंगः।स्वातंत्र्येणापिवृत्तिमत्तो
न्वयात्।३।त्वंचनीलोत्पलत्वमित्यादिकर्मधारयस्थलेपिनीलाभिन्नोत्पलस्यभावप्रत्ययार्थेनस
हान्वयेनीलत्वसमवाइसमवायरूपस्यपदार्थतावच्छेदकसामानाधिकरण्यस्यभानेभवत्स्वनव्यो
क्तरीत्याभावप्रत्ययस्यशक्तिकल्पनेगुरुत्ववत्त्वमित्यादितोरसवत्त्वस्यसंयोगवत्त्वमित्यादितोद्रव्यत्व
स्यतद्रूपवत्त्वमित्यादिस्त्वद्रसवत्त्वस्यप्रतीत्यापत्तिःप्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिरूपितत्वविशिष्टप्रकृ
त्यर्थतावच्छेदकतावच्छेदकसंबंधेनवृत्तिमत्त्वस्यवज्ञाक्यवर्गप्रवेशेनततएवनिखिलातिप्रसंगभं
गादितरवृत्तित्वादौशक्तिकल्पनायांमानाभावइतिवाच्यं।तादृशप्रयोगानुभवानुरोधादेवतत्रश
क्तेःकल्पनादद्रव्यावृत्तिकस्यापिशक्यतावच्छेदकत्वादिसंप्रदायः।केचित्तुधर्मत्वेनैवधर्मेभावप्र
त्ययस्यशक्तिस्तेनचप्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिष्ठाधेयत्वसंबंधेनप्रकृत्यर्थान्वयस्यव्युत्पन्नत्वा

ज-दे तु घटत्वमित्यादौ तेनोन द्रव्यत्वादेर्भानं न वा घटादौ पटधर्मस्य द्रव्यत्वादेः सत्त्वेपि घटादौ पटत्वं
नास्तीत्यस्य वाक्यस्यायोग्यत्वमित्याहुः तन्मंदं घटपटत्वमित्यादिवाक्यानां निराकांक्षत्वापत्तेः
१५ घटधर्मत्वावच्छिन्नघटत्वं नित्यस्यान्वयबोधे उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यस्यावश्यकत्वादि
16 ति। तथा तु घटत्ववत्त्वमन्यत्वमित्यादिमुख्यप्रयोगसंभवाद्यौ यवेन घटत्वादिकं जातिः। भेदत्वादिर
खंडोपाधिस्त्वभावप्रत्ययस्य शक्यतावच्छेदकं। घटत्वमिति त्यादौ घटत्वादिप्रकारेण लक्षणा
यैव बुद्धिरिति प्राहुः तन्मंदं तथा सति घटवत्त्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थघटपदादेः भावप्रत्ययार्थघटादावन
न्वयप्रसंगात् घटादिविशिष्टघटादेरिव घटादिमद्भिन्नत्वस्यापि निराकांक्षत्वात् घटवति घट उ
त्वादावन्वयबोधाभावस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात्। ननु वन्हिव्याप्यद्रव्यत्ववान्पर्वतइत्येवं परामर्शज राम
मानुमितौ व्याप्तिस्तत्र व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणपक्षधर्मतया द्रव्यत्वे अभावादत आह १५

ज्ञानेतिमूलं तानुमितिः । मूलं तस्यानुमितिस्तथा च तत्र व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणांयतप
र्वतवृत्तित्वं पर्वतस्य पादेऽप्रसिद्धं तस्य दृश्यत्वादावाप्यमादायैव लक्षणसंगमनमिति भावः । यत्तु हृ
दो वन्हिमान्धूमात्स्यादौ व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणहृदधर्मत्वाप्रसिद्ध्या तत्तज्ज्ञानासंभवाद
व्याप्तिरत उक्तं ज्ञानपदेत्यादि तत्तुच्छं तत्र ताहृशसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या तत्तज्ज्ञानासंभवस्या
नुपदं वक्ष्यमाणत्वेन संदर्भविरोधात् । केचित्तु बाधिताबाधितसाधारणोऽस्य सदसत्साधारणोऽस
र्थः । तथा च सदुपदर्शितो स्वतोभानस्य टीकाकृत्तास्वीकारादसदेव सामानाधिकरण्यमादाय
हृदो वन्हिमानित्यनुमित्यव्याप्तिनिरासायकोयं ग्रंथ इत्याहुः । परे तु यत्र वन्हिव्याप्तिविशिष्टत्व
वद्गुणासंयुक्तत्वाभावः म इत्यादिपरामर्शाद्गुणो वन्हिमानित्यनुमितिस्तत्राव्याप्तिर्गुणासंयुक्तत्वस्य
पक्षधर्मत्वस्याप्रसिद्ध्या तेन ज्ञानासंभवात् तत आह ज्ञानेति काबाधिताबाधितेत्यस्य सदसत्साधारण

ज.दे. स्यप्रसक्तिस्त्वस्मत्तानलाभादित्यर्थइत्याकूतं तन्मंदं संस्तु परागेरणासत्तःसंसर्गमर्यादयैवमान
२ स्यटीकाकृतादिप्राचीनसंमतत्वेन प्रकारविधयाश्रिलिकस्य गुणस्य युक्तत्वादेःमानासंभवा
१७ दन्यथापरमताविशेषपसंगात्।कश्चित्तुनेनुचरमज्ञानपदस्यप्रमापरत्वेऽप्रमानुमितौऽव्य
पतेश्चप्रमानुमितावव्याप्तिरर उक्तंज्ञानेनेतिक्रमेणाव्वारिकामाहतच्चिंत्यं।तादृशपक्षधर्म
याःशाज्ञानमात्रनिवेशोधूमवान्पर्वतइतिज्ञानजन्यमनुधावतिव्याप्तिरतत्स्तादृशसामानाधि
करण्यावगाहिज्ञानंनिवेश्यमित्याशयेनदूषयतिपरामर्शेनेतिअनुमितिजनकज्ञानेनेत्यर्थः
नियमतइत्यादि।तथाचवह्निव्याप्तिसंबंधविशिष्टपर्वतसंबंधवान्धूमोवह्निव्याप्यधूमवां राम
श्चपर्वतइत्यादिसमूहलंबनजन्यानुमितौलक्षणसत्वेपिवह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतइत्यादि २
धीजन्यप्रमानुमितावव्याप्तिरितिभावः।ननुव्याप्तिसंबंधविशिष्टपक्षसंबंधनिश्चयत्वेनहे

तुल्यादुक्तस्थले ऽनुमितिरेवासिद्धा कुत्र व्याप्तिरत आह गौरवेणेति लाघवात् पक्षवृत्तो व्या-
प्तिविशिष्टत्वनिश्चयत्वेन पक्षे वा व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन हेतुत्वादिति भावः
ननु मास्तु तादृश्यपरामर्शहेतुता तथापि अनुमितिहेतुज्ञानस्य पक्षधर्मिकव्याप्तिविशिष्टवत्वज्ञानत्वा-
दिना व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वयोः सामानाधिकरण्यावगाहित्वादनुमानादेः अत एव तदुभय
सामानाधिकरण्यावगाहित्वमतो न कुत्राप्यनुमितौ अव्याप्तिरत आह संबंधेति। व्याप्तिसंबंध
यो संबंधाग्रहेऽपि तत्त्वर्थः विशिष्टज्ञानत्वस्य। पक्षधर्मिकव्याप्तिविशिष्टवत्वज्ञानस्य उपपादित-
त्वात्। वह्निव्याप्यवदिति शाब्दपरामर्शादनुमितिरित्यादिग्रन्थेन मूलकृता उक्तत्वादित्यर्थः तथा
च तादृशपरामर्श एव व्यभिचारो ज्ञानक्रमेणानुमानमिति भावः। प्राचेस्तु। ननु व्याप्तिविशिष्टवत्वबु-
द्धित्वेन व्याप्तिसंबंधावगाहित्वं व्याप्तितत्संबंधाद्दिसमूहालंबनादप्यनुमित्यापत्तेः किं नु व्याप्तिसंबं

ज.टे. धावगाहित्वमेव तत्कुतो लाघवमित्यत आह संबंधेत्यादि तद्विशिष्टबुद्धित्वं तत्प्रकारकज्ञानत्वं न
तु पूर्वोक्तसंबंधावगाहित्वं तत्संबंधसंबंधावगाहिसमूहालंबनेतिप्रसक्तेः। प्रकारिता च
१८ विषयताविषयताविशेषः स च स्वरूपसंबंधः पदार्थांतरं वा अन्यथा दंडी पुरुष इत्यादितो दंडपु
18 रुषसंयोगा इत्यस्या — लक्षण्यापत्तेः। अत एवाधिकरणाभावयोः संबंधस्य स्वरूपानतिरेके
पि तद्विष्यसमूहालंबनयोर्विशिष्टबुद्ध्योर्भेदः। न च स्वत्तु विषयकत्वेपि विषयतावैलक्षण्ये
न बुद्धिभेदे साकारवादापत्तिरिति वाच्यं बाह्यवस्तुनो ज्ञानाकारताकतयाऽश्रयन्हेतुमशक्यत्वा
दित्यादेः। बौद्धाधिकारदूषणानुक्तत्वादिति भावः इति वदंति। तन्मंदं विशिष्टबुद्धेः संबंधावग
गाहित्वमतेपि व्याप्तिविशिष्टबुद्धित्वापेक्षया व्याप्तिसंबंधविशिष्टस्य गुरुतयात्तस्यत्वायोगात्
। न व्याप्त्यस्तु व्याप्तिप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानेनानुमितिजनकं व्याप्तिसंबंधपक्षसंबंधयोस्सामाना

नाधिकरण्यानवगाहितानन्यत्वात्तादृशानुमानाद्रु क्तं गौरवं प्रामाणिकमेतदस्यआह संबंधेति
व्याप्तिसंबंधपक्षसंबंधयोः सामानाधिकरण्यानवगाहितानन्यत्वात्तादृशानुमानाद्रुक्तं गौरवं
प्रामाणिकमेतदस्याह संबंधेति व्याप्तिसंबंधपक्षसंबंधयोः सामानाधिकरण्यामहे तोऽस्यार्थः।
विशिष्टज्ञानस्य विशिष्टस्य ज्ञानेन यत्नेति व्युत्पत्त्या अनुमितिजनकीभूतविलक्षणस्योपपादितत्वा
त्तस्मिन् श्राभिरूपपादितत्वात्तदृत्याकूः। नतुर्विंत्वे अन्यतु गौरवं शंकतिरोषितिरूक्तं नपरामर्शोत्तरं उ
पाध्यायमतपरामर्शीकित्स्यनागौरवं शंकत्यर्थः। ननु निरूक्तसामानाधिकरण्येन नन्वेवं तु स्योनु
योगृह्यतनाह संबंधसंबंधेत्यादि उपाध्यायमतेन परामर्शाभावे पि विशिष्टज्ञानस्य अनुमितेः
त्राचैरूपपादितत्वादित्याकूः ननु व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणपक्षधर्मतया विशिष्टवैशि
ष्ट्यनिरूपितनिषइताविशेषणाज्ञानपदार्थश्चस्यात्। विलक्षणज्ञानत्वाभावान्नवत्स्याप्यप्र

प्र॰दे॰ मवान्न्वर्वतइत्यादि धीजन्यप्रमानुमितस्व्याप्तिरतन्त्राहाप्रमस्थलेऽइत्यादितज्ज्ञानेतिव्याप्तिविशि
ष्टत्वसमानाधिकरणपक्षधर्मत्वज्ञानेसर्थः। तथाचहृदेवन्हिमानित्यादिप्रमानुमितव्याप्ति
१९ रितिभावः अथप्रमदेववन्हिव्याप्तिविशिष्टत्वसामानाधिकरणपंहृदवृत्तित्वेप्रमस्थलेप्रसिद्ध
19 मतन्त्राह भ्रमसदिति भ्रमेनीकेवस्तुसंभोकपीदे यःप्रोक्तः। अत्यादविरहणप्रत्यक्षादिप्रमाणात:
भ्रमस्त्वोत्तसंभवात्तत्वव्याघातात्। विनापिप्रमाणमापारंतदुपगमेचशास्त्रविशारणाद
प्रतीतिदशायांव्याप्ततादरपिपदप्रसंगात्तथाहितत्रशास्त्रादिपदशक्तिकस्यपुंसःशास्त्रविषयाण
मित्यादिव्यवहारस्यचापार्थकत्वात्तशास्त्रविशेषणमसदित्यादिस्थलेवासच्छब्दस्यासत्ताभावप्र
तियोग्यर्थकत्वात्तन्नचासतोप्रसिध्यासत्वातिनिषेधस्यायोगः। सदित्यसंसर्गत्वावच्छेदेनप्रमात्वप्र राम
टकत्वोपगमेनार्थनस्तनिरासादितिभावः। लक्षणाव्याप्तिमुद्धारयन्लक्षणावाक्यतःशाब्दबो १९

घो ऽनुपपन्न इत्याह अवांतरेति। अयोग्यताज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वादुक्तं निर्णयेति तथाच हृद
धर्मितावच्छेदकव्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणत्वावांतरवाक्यार्थायोग्यत्वनिर्णयेनाहृदपक्षधर्म
तायानज्ञानपदार्थअन्वयसंभवतीतिभावः अत्रैवहेतुमाह यतेति। विषाणादृति॥ विषाणत्वाव
च्छेदेनेत्यर्थः। ज्ञाज्ञासंबंधेति। ज्ञाज्ञाविषाणत्वनतत्संबंधज्ञाज्ञापदेनक्षितस्यज्ञाज्ञासंबंधिनस्ता
दात्म्येनअन्वयेज्ञाज्ञासंबंधिभेदस्यन्हस्यैवज्ञाज्ञासंबंधाभावस्यहस्यापिस्वतोविरोधित्वात् ज्ञाज्ञा
संबंधाभावत्वस्यैववाज्ञाज्ञासंबंधेनप्रभावइतियुक्तत्वात्ज्ञाज्ञासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभेद
र्थः। तथाविषाणजन्मकार्मुकमित्यादिवाक्यस्थलीयान्वयबोधाभिप्रायेणवाऽऽदौ निपातार्थस्य
ज्ञाज्ञासंबंधादेस्ताक्षादेवविषाणादिनामार्थेऽन्वयसंभवात् इति तु परमार्थः। वैय्याकरणमते ज्ञाज्ञा
विषाणमितिवाक्यतः ज्ञाज्ञासंबंधवत् विषाणमित्याकारकोयोधस्तेन्दुत्वविभक्तिप्रतिसंधानस्यान्वय

ज०दी० बोधसहकारित्वस्वीकारात्तन्नामार्थयोरभेदान्वयस्य समासातिरिक्तस्थल एव व्युत्पन्नतया मरीचिक्र
मंते व्याससमासयोस्तुल्यार्थकत्वसंपत्तयेऽपि ज्ञापदज्ञाज्ञासंबंधपरतयेति तु न व्याः। नचेति। वा
२० च्यमिति। वाच्यमितिपरेणान्वयः प्रमेयवानिप्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यकप्रमानुमितिरेवे(
त्यर्थः। तेन ह्रदो वन्हिमानित्यादिभ्रमानुमितेरज्ञातः प्रमात्वेपि नक्षतिः। प्रमायद्स्यभ्रमसामा
न्यभिन्नार्थकत्वे ह्रदपर्वतश्च वन्हिमानित्यादिसमूहालंबनानुमितेरलक्ष्यत्वापत्तेः। उक्तापत्ती
वोपपाद्यायमंतोपितादृशसमूहालंबनानुमितावेवकेति प्रसंगसंभवादग्रे यदि चेत्साधमिधानस्य
सद्भमविरोधात् इतिभावः। तुल्यत्र भ्रमस्यअलक्ष्यत्वे पृथिवीत्वादिहेतुकायां गंधप्रागभाववच्छि
न्नघटो गंधवानित्यादिभ्रमानुमितौ महानसोपोतरवन्हिवाधसहकृतपक्षार्थवन्हिपरामर्शा राम
ज्जायमानायां पर्वतो महानसीयवन्हिमानित्यादिभ्रमानुमितौ चातिव्याप्तिरत आह यदि चेत्सा २०

दिपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैव गृहीतव्यापकतावच्छेदकरूपेणैव च पक्षे साध्यानु
मितिरस्तूपाध्यायमतमालोकयन्तः पदिश्यन्ति प्रथमज्ञानपदस्य प्रमापरत्वेन दोषः तादृशस्थलम
न्यथरमेति प्रमापरामितिप्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यवत्ताप्रमापरामितत्वर्थः। तेन पर्वतो महान
साध्यवह्निमानित्यादिभ्रमानुमितेरंशतः प्रमात्वेपि न तत्रातिव्याप्तिः तादृशस्थले। यत्र व्याप्तिविशि
ष्टत्वसमानाधिकरणपक्षधर्मत्वस्य हेतौ न भ्रमः किंतु पक्षधर्मे हेतौ व्याप्यत्वमात्रस्य व्याप्तवा
हेतौ पक्षधर्मत्वमात्रस्य भ्रमस्तादृशपरामर्शजन्यप्रमायामव्याप्तिमाह भ्रमव्याप्येत्यादिना। व
स्तुतो वस्तुगत्या। तथा च वह्निव्याप्यद्रव्यत्ववान्ता द्रव्यमहानसत्ववान्पर्वत इत्याकारः प
रामर्शो यत्र द्रव्यत्वगतमेव पक्षधर्मत्वं महानसत्वगतमेव व्याप्यत्वं विषयीकरोति तत्र तादृशपर्व
तो वह्निमानिति प्रमायामव्याप्तिरिति भावः। ननु भ्रमानुमितिमात्रस्यैव साध्याव्याप्यपक्षता

ज॰टी॰ वगाहित्वादुक्तलीयानुमितिर्लिंगांशेऽभ्रमरूपैवसाधनलक्ष्याभ्रमसामान्येनभिन्नत्वरूपस्यैव
प्रमात्वस्यलक्ष्यलक्षणयोर्निवेशानियतत्वात्पर्वतोहृदश्चवन्हिमानित्यादिसमूहालंबनानु
२१ मितेरलक्ष्यत्वेपिक्षतत्वभावात्कुतोऽव्याप्तिरतआह लिंगेत्यादि । लिंगोपहितेतिलिंगविशिष्टपक्षेलिंगी
कस्यसाध्यस्यभावनिरासेन । तथाचाचार्यानुमानेनिरासेनतत्पर्थ । साध्यकाभावादित्यादि । ननु
च धूमादिपरामर्शजन्यतावच्छेदकतयैवानुमितेर्वन्हिव्याप्यधूमादिविषयकत्वसिद्धिः । अन्यथा
व्याविनाऽपिधूमादिपरामर्शं आलोकादिपरामर्शादुक्तानुमित्युत्पत्त्याव्यभिचारादितिवाच्यं । ता
वतापिद्रव्यत्ववत्सर्वेतधर्मिकवन्ह्यनुमितित्वावच्छिन्नंप्रत्येववन्हिव्याप्यद्रव्यत्ववत्तानिश्चयत्वे
नहेतुतयातादृशानुमितेश्चप्रमात्वनियतत्वेनतत्राव्याप्तितादवस्थ्याल्लाघवादेकविधव्याप्तिरनु राम
मितिप्रयोजकत्वस्यैवावस्थापयत्वादितिभावः । परंतुवन्ह्यनुमितोऽउपनीतकांचनमयत्वादेरि २१

वचनतयैव ग्रोधूमादेरपिप्रकारतयाभानात्तादृशानुमितिभ्रमरूपैवेत्यत आह लिंगेति। अनुमितिमात्रस्य
भ्रमत्वेनलक्ष्याप्रसिद्धेरित्यादिः लिंगोपहितं लिंगविशिष्टं यल्लैंगिकं साध्यं तस्यानुमितौ प्रकारत्वनि
रासेनेत्यर्थः स्वर्येउत्याहुः अपरेतु [illegible]तु लिंगेति लिंगं लिंगतावच्छेदकं तदुपहितं तद्विशिष्टं लैंगिक
कस्यसाध्यस्य व्याप्यत्वस्वभाननिरासेन दृश्यत्ववत्तोवन्हिमानित्याकारकानुमितौ स्वाश्रिकभ्रम
त्वस्याप्ययोगादित्यर्थ इत्याहुः ॥ ननु पक्षस्य वस्तुगत्यासाध्यवत्वेन तत्रेश्वरीयस्य व्याप्तिविशिष्टत्व
समानाधिकरणपक्षधर्मताज्ञानस्य जन्यतासत्वान्नाव्याप्तिरत आह उ श्वरेति। अतिप्रसंजक
त्वात्तत्रत्यक्षादिसाधारणत्वात्। इदमुपलक्षणं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतेत्यस्यैवेत्यर्थमपिद्र
ष्टव्यं तथा च ज्ञानत्वाघनवच्छिन्नत्वमेव जनकत्वं लक्षणप्रवेश्यं न च प्रकृतानुमितावीश्वरज्ञा
नस्यनास्तीति भावः यद्यपि व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणपक्षधर्मतायाः विषयताविशेषेण

ज-दे ज्ञाने अन्वयात्तादृशज्ञानमेव लक्षणे प्रविष्टं अन्यथा परामर्शेन नियमतदुपयुक्तदोषतादवस्थ्यात् तत्र
च प्रकृतसाध्यीयव्याप्तिपञ्चकेऽसमानाभावात् यत्किंचित्पदार्थव्याप्तिविशिष्टत्वस्य मा कार्यत्वावच्छिन्न
२२ मेव जन्यत्वेनाधिकरणपक्षधर्मताया विषयिता विशेषणज्ञानमादाय लक्षणसंभवान्न कुत्राप्यव्याप्तिसंभा या
22 व्यात्तथापि प्रकृतव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यानिरूपितविलक्षणविषयितासंबन्धेन धर्मत्वस्यैव ज्ञानपरा ता
र्थेऽन्वयात्सर्वसामञ्जस्ये पक्षमदपर्यन्तमेवं अर्थे यथार्थेन्नैवमन्वयावाच्यइत्याशयः न च साध्यादि
भेदेन व्याप्तिभेदादेकोपादानेऽन्यसाध्यकानुमित्यव्याप्तिरतो जातिगर्भत्वं ध्येयमेन न कुत्राप्यव्याप्तिरिति वा
च्यं तत्पक्षकतत्साध्यकसद्धेतुकानुमितित्वेन विशिष्यैव लक्षणे तथा जातिघटनाप्रयोजनाऽस्पकत्वात् ए
कविधव्याप्तेरेव सर्वत्रानुमितौ हेतुत्वादित्याशयादिति प्रतएवउक्तानुमितित्वव्याप्तेरेव विशेषवि रम
धिं विना कारकविभक्तिमन्तर्भाव्यैव तत्पुरुषस्य सुसमन्वयादाह तत्र ज्ञानं वेति। व्याप्तिविशिष्टेत्यस्य पक्षध २२

र्मताज्ञानमितिज्ञानांततत्स्वरूपेणोपिनेत्यर्थः। आदिपदाद्व्याप्तिविशिष्टव्याप्तिसमाधिकरणयापक्षध
र्मतेत्यादिकर्मधारयपरिग्रहः। मिश्रमतमुपन्यस्यति व्याप्तिविशिष्टेति अत्र चार्थे द्वंद्व इति पा। णीनि
सूत्रेण चार्थे समस्यमानपदार्थयोर्भेदे द्वंद्वस्य बोधनादुक्तवाक्यतः स्यात् तस्य लिंगकपरामर्शालाभः तत्र
व्याप्तिविशिष्टस्यैव पक्षधर्मतया तदुभयोर्भेदविरहादत आह पदार्थयोरिति अन्यत्र च नीलघटयोरभेद
द्वंद्वादिवाक्ये। तथा च सूत्रे चार्थे भेदः समस्यमानपदप्रतिपाद्ययोरेव ग्राह्यः। स च प्रकृतेपि व्याप्तिविशि
ष्टत्वपक्षधर्मत्वयोर्भेदादस्त्येवेति भावः। न तु पदार्थतावच्छेदकयोस्तादवच्छेदकभेदेन द्वंद्वविधाने घटा
दिव्याप्तीसरूपेकशेषो न स्यात्। द्वंद्वापवादकस्य द्वंद्वप्रसक्तावेव संभवात्। न च पदबोध्यभेदस्यैव द्वंद्वः त
थाच घटादिस्थलेपि घटपदबोध्यानां घटव्यक्तीनां परस्परभेदसत्वात् द्वंद्वप्रसक्तिरिति वाच्यं। तथा
सति घटकलशादिस्थलेपि द्वंद्वप्रसंगात्। अनुशासनाभावेन तत्रैकशेषस्य कर्तुमशक्यत्वादितिवे

ज॰दे॰ नुसरूपैकशेषाऽसत्वेपिक्षत्यभावात्तत्रविष्टणोत्वसिंहत्वादिकंविभिन्नमेवहरिपदार्थतावच्छेदकं

२२ तत्रैतत्संभवात्त्वेतिरिक्तमत्रवचनीत्वघ्यधारमेदइत्यादिस्थलेविभक्त्युपस्थाप्यंद्वित्वादिकंनविशेष्या

न्वितंतस्मिकत्वंनबाधात्नापितद्विशेषणीभूतनिलत्वघटत्वादावन्वितंतयोःपदार्थतावच्छेद

23 कत्वेनाकांक्षाविरहात्किंत्वनन्वितमेव।नचैवंद्विवचनवैयर्थ्यं।दाराइत्यत्रबहुवचनवत्सु

प्पतइत्यत्रैकवचनवत्वपदसाधुत्वार्थमेवतदुपयोगादितिध्येयं स्वामिनोदेहंदेवराविस्तत्रैचयु

त्पत्तिवैचित्र्यात्पदार्थतावच्छेदकेपिविभक्त्यर्थस्याद्वित्वादेरन्वयः।अतएवजात्याकृतिव्यक्त

यःपदार्थइतिन्यायसूत्रेपदार्थइत्येकवचनंजात्यन्वयनचर्यांतिवार्त्तिकव्याख्याइत्यपिवदंति।ननु

पदार्थतावच्छेदकयोर्भेदेहद्वविधानेनीलोत्पलमित्यादिकर्मधारयस्थलेपितत्वापत्तिरतआ राम

हपदार्थेतिभेदः।तादात्म्यातिरिक्तःसंबंधः।अभेदस्तादात्म्यं।तथाचएकपदार्थधर्मिकपदा २३

र्थान्तरवैशिष्ट्यविषयिताबहिर्भूतभिन्नधर्मावच्छिन्नपदार्थद्वयविषयिताकबोधजनकत्वेने
त्यर्थः। तथाचवहीर्भूतांतस्यबहुव्रीह्यादिवारणार्थपदार्थभेदेद्वन्द्ववादिनोप्यावश्यकतयोक्त
नैवमापिकर्मधारयवारणमितिभावः। तेनैकदानीलोत्पलमित्यस्यैकद्वन्द्वकर्मधारयाभ्यांतत्वेपिनक्ष
६ तिः। भेदात्। भेदव्यवहारात्। पदार्थयोर्भेदेद्वंद्वविधानेपीरितिस्याद्ययेनाह विशिष्टपदस्येति। केचित्तु
व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मयोर्द्वयदस्यस्वरतरं विशेषविधिविनातन्निपततिपूर्वमित्यनुशासनात्स्व
त्स्वरस्यपक्षधर्मपदस्यपूर्वनिपातापत्तिरतआह विशिष्टपदस्येतीत्याहुः। ननुव्याप्तिविशिष्टेनस
हपक्षधर्मतायाद्वंद्वेवह्निव्याप्यद्रव्यत्ववान्पर्वतइत्यादिपरामर्शेनव्याप्तिविषयस्याविषयीकरणात्तन
त्रत्यानुमितावव्याप्तिरतोवशिष्टपरतामाह धर्मेतिवैशिष्ट्यपरत्वेसमर्थः। नच विशिष्टपदस्यतत्पर
त्वेनलक्षणापातस्यवाक्यत्वेनशक्त्यभावादितिवाच्यं। धातोरिवसमासस्यापिवैशिष्ट्यपरत्वात्। भावविही

ज॰दे॰ तक्तप्रत्ययस्यनिरर्थकत्वात् इतदावेदयंतुमेवप्रागपि विग्रहवाक्ये व्याप्तिविशिष्टमिति क्लीबनिर्दे
शः कृतोनपुंसकेभावेक्तइत्येवमनुशासनादितिभावः। तदुमेवं। व्याप्तिविशिष्टत्वेपक्षधर्मत्वोभयाव
२४ गाहित्वंचसंसर्गमर्यादया। तथाचएकधर्मिनिष्ठविषयतानिरूपिततदुभयसंसर्गताशालिविषयता
३५ शालिज्ञानजन्यत्वलाभः। उक्तत्वादिति। तत्रव्याप्तिविशिष्टस्यादिमूलस्यातच्छब्देनैकधर्मिणोमूलेक
तोक्तत्वादित्यर्थः। उक्तत्वात्। विवक्षितत्वादित्यर्थःतस्यपिकेचित्तद्व्याप्तिमिति तत्रव्याप्तिविशिष्टस्यधू
मस्येवदृक्यत्वेनपक्षधर्मत्वावगाहनादितिभावः। मीमांसकेति। मीमांसकैरनुमितित्वेनाभिमते
ज्ञानेस्योक्तलक्षणस्यानुप्रवेशात्तद्गतत्वादित्यर्थः तथाचवन्हिव्याप्यवान्पर्वतइत्यादिपरामर्शज
न्यानुमितावव्याप्तेः जातिगर्भतयातद्दूरतोपिवन्हिव्याप्योधूमोधूमवांश्चपर्वतइत्याकारकसमू राम
हालंबनस्यानुव्यवसायेऽप्रतिव्याप्तिरितिभावः। केचित्तुमीमांसकेतिमीमांसकेनवन्हिव्याप्यवा २५

त

न्पर्वतइत्यादिपरामर्शान्नानुमितिरित्युच्यते तथैव तादृशलक्षणवादिना त्वयापि स्वरूपं एव कं

वं अन्यथा तज्जन्यानुमितित्वव्याप्त्यारतोतन्मतप्रवेशादित्यर्थ इत्याहुः। तन्न जातिगर्भतयैवाव्याप्ति

वारणेतन्मता वलंबनेपि क्षत्यभावादिति ध्येयं ननु व्याप्तिसंबंधपक्षसंबंधयोः परस्परं वैशि

ष्ट्यावगाहित्वं वाच्यं तथा चोक्तसमूहालंबनस्यातथात्वान्नोक्तातिव्याप्तिरित्यत आह मिश्र इति

अव्यापकत्वात्। वन्हिव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिज्ञान एव वासत्वात्। तथा च तादृशपरामर्श

स्थलीयानुमितिव्याप्तिरिति भावः। लक्षणस्थजन्यपदं जन्यताविशेषविशिष्टपरमतो धूमा

वन्हिव्याप्योद्रव्यं पर्वतवृत्तिइत्यादिज्ञानजन्येनातिव्याप्तिरित्याशंक्य निराचष्टे नचेति। व्याप्तिवि

शिष्टत्वपक्षधर्मत्वोभयविषयत्वनियतो धर्मः परामर्शत्वं तदवच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यत्वम

स्यानुमितावितितत्र लक्षणसत्वं परामर्शाद्यनुव्यवसाये तु न परामर्शादिहेतुत्वं किंतु प्रत्यक्षमात्रेवि

ज॰ दे॰ षयित्वेन तत्त्वेन तदुभयविषयकत्वनियतं घटज्ञानादौ व्यभिचारात् तत्तत्परामर्शोभयत्वपक्षे विषयविधयातत्त
२५ त्परामर्शत्वेन घटादिस्मृतौ चाद्दोषकविषयतातत्तत्परामर्शव्यक्तित्वेन हेतुतासत्त्वे तु धर्मपदं नानाव
25 त्तिधर्मात्तर्कवाच्यमिति भावः वैयर्थ्यादिति। स्वव्यापकतदुभयविषयकत्वसामानाधिकरण्यात्मके
तदुभयविषयत्वनियमे स्वव्यापकव्याप्तिविषयकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नेतरस्यैव सम्भवात्का
न्तदुभयविषयकत्वाभावव्यद्वृत्तित्वलक्षणनियमस्य निवेशे वैरखड्डाभावघटकतया पक्षधर्मतावि
षयताकत्वस्यैव वैयर्थ्यविरहेऽप्यनतिप्रयोजनकत्वादित्यर्थः न च व्याप्तिविशिष्टबुद्धौ व्याप्तिज्ञान
त्वेन हेतुत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणार्थमेव पक्षधर्मतांशे वेशः तन्निवेशोऽपि व्याप्यविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ
वतिव्याप्तिरतस्तद्वारणार्थं चेमज्ञानस्य व्याप्याविषयत्वेनावरूपं विशेषणीयं तेन तदेव व्याप्तिवि
शिष्टबुद्धाववतिव्याप्तेर्निरासात् तन्नैवं व्याप्यविषयकत्वे सति व्याप्तिज्ञानजन्यत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे राम २५

व्याप्तिविषयकत्वेनियतधर्मावच्छिन्नकारणतत्पूर्ववृत्तेरपिव्यर्थइतिवाच्यं।परमेश्वरस्यव्याप्तिज्ञानज
नकस्यवन्ह्यादिपक्षस्यवारकत्वेयेवतस्यसार्थकत्वात्।यद्यपिपक्षधर्मताविषयकत्वनियतधर्माव
च्छिन्नकारणतेत्यादेरेवसम्यक्त्वात्।व्याप्तिपदोपादानेवैयर्थ्यमित्यपिवक्तुंयुज्यते।नचैवंधूमव
पर्वतविशिष्टबुद्धावतिव्याप्तिश्चरमज्ञानस्यपक्षधर्मताविषयकत्वेनविशेषणायत्वेवासंभवः।
अनुमितिमात्रस्यैवस्मात्स्यांशेपक्षसंबंधविषयकत्वादितिवाच्यं।साध्यादिभेदेनव्याप्तेरिवपक्षा
दिभेदेनपक्षधर्मतायाअपिभिन्नतयाधूमवत्पर्वतविषयकत्वनियतधर्मावच्छिन्नकारणत्वेसं
तिधूमवत्पर्वताविषयकज्ञानत्वमित्युक्तौचासंभवविरहात्।तथाप्यभावविषयकत्वपर्यवसन्नस्य
व्याप्तिविषयकत्वस्यचरमज्ञानविशेषणत्वलाघवपक्षधर्मताविषयकत्वस्यवैयर्थ्यगौरवमेवंधू
मवान्पर्वतोवन्हिमानित्याकारिकैवानुमितिर्लिंगोपधानमतस्यप्रामाणिकसर्वैवोक्तप्रकारे

ग्र·९· नसंभवेतीत्याशयेनपक्षधर्मतामात्रस्यैववैश[illegible]विषयत्वोक्तौथमित्युक्तंसंज्ञापत्वस्यकार्यतावच्छेदक
त्वेसाधारणधर्मदर्शनविधयाहेतुमत्तानिश्चयजन्यसाध्यादिसंशयेऽतिव्याप्तिरितियाव्याप्तिपदवैय-
२९ र्थ्यंनोक्तमित्यपिकश्चित्केचित्तुयत्रसाध्यस्यैवहेतुत्वंतत्रानुमित्सयाचानुमितिःतत्रतादृशपक्षधर्मता
५४ मंतर्भाव्योक्तक्रमेणलक्षणाकरणस्यासंभवान्व्याप्तिपदवैयर्थ्यंनोक्तमित्याहुः।इतितुस्यादिति।यद्य
पिधूमेवन्हिव्याप्योद्रव्यंपर्वतश्चेत्यादिज्ञानस्यापिनिरुक्तरूपवत्वात्तदनुमापकस्यापिऽतिव्याप्तिः
पक्षधर्मतांशेव्याप्तिप्रकारकत्वविवक्षणेनुमिश्रोक्तहृद्योपेक्षणानौचित्यतत्राप्युक्तविवक्षासंभ
वात्तथापिव्याप्तिप्रकारकमित्यस्यव्याप्त्याप्रकारोयत्रेतिबहुव्रीह्याव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारताकमित्यर्थः
।नयावज्ज्ञानेतिकर्मधारयेन्त्वउतावच्छेदकावच्छेदेनाविधेयतावच्छेदकावच्छिन्नान्वयस्यव्युत्पत्तिसिद्धतया एम
पक्षधर्मतावच्छेदेनव्याप्त्यवच्छिन्नप्रकारताकत्वस्यलाभाद्वावलाभान्नविवक्षाहृदिहेतुस्यात्तस्मैरोचतादिव २९

लक्षणीयमितिपूर्वतोवैलक्षण्यमितिभावः।अत्रापीत्यपीकारेणात्रायुक्तसकलसमासःसमुच्ची
यते।वह्निव्याप्यधनवानित्युक्तौतुसाध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिमादायकदाचित्प्रसिद्धिंकुर्यादतोवि
शिष्यनिर्दिशति।उंधनसमाधिकरणेतिआखंडव्याप्तेरिति।नचनीलत्वंतमोद्रव्यंरूपवत्वादित्या
दौनीलत्वतमस्समवेतत्वरूपपक्षधर्मत्वस्याप्रसिध्यात्रव्याप्तिसंभवात्तदनुक्तान्यूनत्वमितिवाच्यं
पक्षादादिपदेनतस्यापिवक्तव्यत्वादितिभावः।ननुसाध्येहेतुव्यापकत्वावगाहीतानिरूपितेय
द्धेतोस्सामानाधिकरण्यस्यावगाहीत्वंतदेवव्याप्तिप्रकारत्वंवाच्यमतोनोक्ताव्याप्तिरित्यत्राह।न्त
मानुमितेरिति।वृत्तिनियामकसंयोगादिसंबंधेनसाध्यहेतुभावे,खंडव्याप्तेःप्रसिध्यातत्रत्यानु
मितावव्याप्त्यसंभवात्तद्वृत्तिनियामकसंबंधेनसाध्यत्वसाधनत्वसूचनायात्रेत्युक्तं।नितरामिति।
अव्याप्तिघटितपूर्वरीत्यान्वयः।साध्येहेतुव्यापकत्वावगाहीसाधनेसाध्यसामानाधिकरण्यावगाहीय

जे॰द॰ तज्ज्ञानं तस्यैव व्याप्तिप्रकारकपदेन विवक्षिततया कथंचित्सर्वोक्ताव्याप्तिवारणेऽपि अत्र हेतुव्या
२७ पकत्वसाध्यसामानाधिकरण्ययोरप्रसिध्या तदुभयावगाहित्वमंतर्भाव्य व्याप्तिरेवेति भावः
।तावदिति। प्रागुक्तक्रमेणान्वयव्याप्तिघटकेत्यादि :तथाविधमनुमित्युपयोगि यत्तत्तस्य सं
27 वंधावगाहीत्व विशिष्टवैशिष्ट्यविषयतारूपं तदेव विवक्षितं व्याप्तिप्रकारकपदेनेत्यर्थः ।त
न धूमस्साध्याधिकरणानधिकरणावृत्तिरभाव इत्याकारकस्य तावत्पदार्थगोचरस्य समूहालंबन
स्पष्टदोषः। यत्र यत्रान्योन्याभावादिगर्भान्वयव्याप्तिज्ञानस्थालेपानुमितावव्याप्तिसंभवति अ
त्यंताभावगर्भान्वयव्याप्तिनिविष्टवस्तूनामेव तावत्पदार्थत्वादिनापरामृष्टत्वात्। तथाप्यन्वयव्या
प्तिर्नाम घोऽत्यंताभावगर्भिया: सिद्धांतोक्तव्याप्तेरेवानुमित्युपयोगित्वमनुसरणं एकतैनेचेति एम
।व्यतिरेकिरणातिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितावित्यर्थः। अत्रेत्यादिग्रंथः केचिदित्यंतग्रंथा २७

स्तुर्वयोजनिय॰। केचित्तु व्यतिरेकिणि निरुक्तावगाही व्यतिरेकपरामर्शजन्यानुमितावित्यर्थः
। तथा चान्योन्याभावगर्भपरामर्शस्यापि संग्रहान्न दोष इत्यपि वदंति अत्र परामर्शस्य पक्षे साध्या
भावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेन हेत्ववगाहितया अन्वयव्याप्तिप्रकारकत्वाभावादिति भावः।
व्याप्तिहृदये व्यभिचारधीविरोधित्वं ग्राहयतो भवतीति। धूमत्व इति। गृहीत इत्यत्र अन्विते
। ननु धूमव्यापकवन्हिसमानाधिकरणधूमसमानाधिकरणरासभवान् पर्वत इति ज्ञानस
त्वेपि धूमे व्यभिचारज्ञानानुदयात् तत्स्यापि व्यभिचारधीविरोधित्वं अत तज्जन्यानुमावसाये अति
व्याप्तिरत आह तथाविधेति। वन्हिव्याप्येत्यर्थः। मत तथा न पक्षधर्मताज्ञो व्यभिचारधीविरोधि
। तथा च तत्स्वावच्छिन्नविशेष्यकव्यभिचारधीविरोधीधीविषयप्रकारकतदवच्छिन्नवत्ताधीजन्य
त्वमित्यर्थः। प्रागुक्तबुद्धिस्तु न रासभत्वावच्छिन्नविशेष्यव्यभिचारज्ञानस्य विरोधिनी धूमत्वाव

ज॰दे॰ २८ ९४

छिन्नेव्यभिचारधीविरोधित्वेपिनतस्यपक्षधर्मतयाभानंअतोनदोषइतिभावः॥नव्यास्तुननुधूमव्यापक
वन्हिसामानाधिकरण्यमात्रंअन्वयव्याप्तिस्तस्याःनव्यभिचारधीविरोधित्वंधूमव्यापकवन्हिसमा
नाधिकरणोरासभइतिग्रहेपिरासभोवन्हिव्यभिचारीतिप्रत्ययात्।कथंव्यभिचारविरोधित्वेनतद
नुगमइत्यतउक्तंतथाविधेति।तथाविधधूमव्यापकवन्हिनिरूपितधूमनिष्ठसामानाधिकरण्य
।नतथा।नव्याप्तिः।रासभादेःपक्षवृत्तिरासभादौव्यभिचारग्रहानुमित्यात्मककार्यस्यान्वयव्य
भिचारग्रहात्।तथाचैतदर्थमेवधूमव्यापकवन्हिसमानाधिकरणधूमत्वपर्यन्तंप्रागुक्तमितिप्रा
ञ्चः॥ननुसाध्यसामानाधिकरण्यस्यापिव्यभिचारविरोधिधीविषयतयातत्प्रकारस्यवन्हिसमाना
धिकरणधूमवान्पर्वतइत्यादिज्ञानस्यजन्येतदनुव्यवसायादावतिव्याप्तिःयादृशविशिष्टविरम
षयकत्वेनव्यभिचारज्ञानंप्रतिविरोधित्वंतत्प्रकारकत्वोक्तौचान्वयव्याप्त्यसंग्रहः।केवलधूमव्या २८

पक्षोवह्निरितिग्रहेपिधूमोवह्निव्यभिचारीतिज्ञानानुदयात्धूमवत्त्वविशिष्टेवह्निव्यभिचारग्र
हप्रतिबद्धोधूमव्यापकतानिश्चयत्वेनैवप्रतिबंधकत्वंश्रौत्येव्याप्तिनिश्चयत्वेनपृथक्प्रतिबंधक
त्वाकल्पनात्।वस्तुतस्तुसामानाकारस्यैवज्ञानस्यप्रतिबंधकतयाद्वयोरपिव्याप्तिबुद्धौव्यभिचा
रधीप्रतिबंधकताभावात्अनुगमनासंभवः।नचव्यभिचारधीपदेनअन्वयव्याप्तेर्व्यतिरेकव्याप्ते
श्चाभावविषयकंज्ञानंविशेषमुपादायपत्तबुद्धिप्रतिबंधकतावच्छेदकप्रकारितात्वेनमन्वयव्य
तिरेकव्याप्तिप्रकारिताद्वयमनुगमय्यतादृशप्रकारितावच्छिन्नपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वमर्थइतिवा
च्यंधूमोवह्निव्याप्योनेतिबुद्धावधिकरणंधूमोव्यमित्यादिज्ञानस्यापिविरोधितयानिर्धूमवान्पर्वत
इत्यादिज्ञानस्यापिनिरुक्तरूपतयातज्जन्यानुव्यवसायादावतिव्याप्तिः प्रतिबंधकतावच्छेदका--भेदे
नप्रतिबंधकत्वादिभेदादेवमप्यनुगमस्यकर्तुमशक्यत्वाच्चेत्यस्वरसादाहव्यतिरेकेति।तथाचव्याप्ति

ज-दे- रेकव्याप्तिज्ञानं हेतुरेव न कुतस्तत्रत्सानुमितावव्याप्तिरिति भावः स्वयं व्यतिरेकपरामर्शजन्यबुद्धेरापत्ति
त्वापगमात् आश्रयाणादिति अचार्येराश्रयणादित्यर्थः। नमस्तं रूपेति। यद्यपि स्वमते विशेषणज्ञा
२९ नत्वेन उपनयविधया च विशेषदर्शनस्य संशयोत्तरपक्षे हेतुत्वाद्धेतुतामतद्रूपयुक्तं तथापि प्रत्यक्षादिज्ञा
नस्यापि कालोपाधितया परामर्शजन्यत्वात्तद्वारणाय अवच्छेदकं किंचिद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नं पक्षीभूतप
र्वतादिविशेष्यकत्वावच्छिन्नं गापरामर्शजन्यत्वमेव लक्षणं निवेश्यं तथा च तत्प्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नं
प्रत्यपि वतत्तद्विशेषणज्ञानत्वादिनाहेतुत्वाद्विशेषणज्ञानादिजन्यतायाः किंचिद्विशेष्यकत्वानव
च्छिन्नत्वान्नतामादाय दोषः किंतु संशयोत्तरपक्षत्वावच्छिन्नजन्यतामादायैव तादृशजन्यतायां चम्र्ग
तर्भावस्यावश्यकत्वादिति भावः। विशेषदर्शनस्य विशेषदर्शनहेतुतामतद्रूपपि कृश्चिता। यत्तु का राम
लोपाधिविधया परामर्शजन्यतामादाय प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिनिराकं तु प्रमितेति विभाजकोयाव्यवच्छिन्न २९

मेवपरामर्शजन्यत्वं लक्षणे निवेश्यं तादृशं च न विशेषणज्ञानजन्यत्वं विशिष्टबुद्धित्वेनैव तदवच्छेदादस्तो
हेतुतामतउक्तं। न च तथापि तदलौकिकप्रत्यक्षं तत्प्रकारकप्रत्यक्षं प्रत्येव तद्विषयकज्ञानत्वेन
हेतुत्वात् व्याप्याद्यनुपनयजन्यतामादाय स्वमतेपि संशयोत्तरप्रत्यक्षेतिव्याप्त्यातदसंगतमिति वाच्यं।
तादृशहेतुतायां मानाभावात् अप्रसिद्धसाध्यकानुमितेः साध्यविशेषणकत्वकारणाय तत्प्रकारकानुभव
त्वावच्छिन्नं प्रत्येव तद्विशेष्यकज्ञानत्वेन हेतुत्वावश्यकत्वे तत एवोपनीतप्रत्यक्षसंभव इतिमतं तच्चिं
त्यं। एतावतापि भावस्य स्याणुत्वादेरलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तद्गोचरज्ञानत्वेन हेतुतायां बा
धकाभावादुक्तउपनीतभानात्मकसंशयोत्तरप्रत्यक्षे स्वमतेप्यतिव्याप्तिसंभवात् अभावसाध्यकानुमि
तेरेव अप्रसिद्धसाध्यकत्वेनाभावप्रकारकानुभवत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तद्गोचरज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य क्लृप्तत्वा
त् अप्रसिद्धसाध्यकपरामर्शस्य साध्यविशेष्यकानुमितिं प्रत्येव हेतुत्वावृत्तः साध्यविशेष्यकानुमि

ज॰ दृ॰ तस्तंभवान्नवेति धीयं त्वत्र संशयोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्य हेतुत्वे मानाभावः विशिष्टबुद्धिसा-
मग्रीत एव संशयाद्युत्तरप्रत्यक्षस्यापि संभवात् एककोटिविशेषदर्शनस्यान्यपरकोटिविशिष्टबु-
३० द्धिप्रतिबंधकत्वेपि वा पर्याप्तत्वेनैवं तदियसंशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति तदीयविशेषदर्शनस्य हेतु-
30 त्वसंशययोत्तरविशेषदर्शनोत्पत्तिदशायामपि तद्धत्ता निश्चयात्मकप्रत्यक्षस्योत्पत्तिः स्यादिति
वाच्यं दुष्टत्वात् । क्षणविलंबस्याप्यथा निर्णीयत्वात् न च वन्हिव्याप्यधूमवत्तानिश्चयोत्तरं वन्ह्या-
नुमितिदर्शनात् पर्वतधर्मिकवन्हिविधेयताकत्वावच्छिन्नं प्रत्येव वन्हिव्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्च-
यत्वेन हेतुत्वमुच्यतां तावतां तादृशानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तथा हेतुत्वे गौरवात् । स्वीक्रियतां च
तादृशविधेयताकत्वमनुमितेरेव मम संशयोत्तरनिश्चयात्मप्रत्यक्षे । नेति ततः विशेषदर्शनो- राम
त्पत्तिकाले संशयोत्तरप्रत्यक्षस्यावारणं संभवतीति वाच्यं अनुमितावेव पक्षनिष्ठविशेष्यतानि ३०

रूपितसाध्यप्रकारिताकविधेयत्वस्यानुभवसिद्धतयाप्रत्यक्षेतद्विधेयकत्वस्याशंकाविरहादिति
भावः किंच भ्रमसंशयोत्तरतद्धर्मिकतद्विपरतत्त्वानत्वेनानुगमय्यतादृशज्ञानाव्यहितोत्तरतद्धर्मिक
तत्प्रकारकनिश्चयात्मकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नंप्रत्येवतद्धर्मिकतद्व्याप्यदर्शनत्वेनहेतुत्वंवाच्यं। अन्य
थाव्यभिचारात् न चैवं संशयव्यवहितोत्तरत्वस्य स्वत्वादिगर्भत्वेनाननुगतत्वात्तद्विशिष्टबु
द्धिसामान्यंप्रत्येवविपरीततनिर्णयस्यप्रतिबंधकतयाबाधभ्रमसत्त्वेतद्वत्ताप्रत्यक्षस्यविशेषद
र्शसहकृतत्वेनाप्यसंभवात् निश्चयत्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वेनकार्यतावच्छेदकत्वासंभवाच्च। न चाव्यव
हितोत्तरसंबंधेनतद्धर्मिकत्संशयादिविशिष्टतादृशप्रत्यक्षत्वमेवकार्यतावच्छेदकंसंबंधाननुगमस्या
पिदोषावहत्वात्तानचतद्धर्मिकतद्वत्तावधारणात्मकप्रमायांप्रत्येवतद्धर्मिकतद्व्याप्यवत्तादर्शनस्य
हेतुत्वंनियमविषयकत्वस्यावधारणत्वस्यसर्वत्रभ्रमसंशयोत्तरप्रत्यक्षेसंभवात्तस्याप्यार्थस

ज·२· भाजनत्वस्तत्तया कार्यतावच्छेदकत्वाच्च विपक्षुतावि शेषरूपस्यावधावधारणात्वस्य च मानाभावेन नि
रस्तत्वादित्याशयेन हेतुतामते इत्युक्ता स्वरसवञ्जितः। तथाविधनिश्चयत्वेनेति पक्षधर्मिकव्याप्य
३१ वत्तानिश्चयत्वमात्रेणेत्यर्थः। नचैतत्तदप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वस्यापि कारणतावच्छेदकप्रवे
31 शात्तन्मात्राभिधानमयुक्तं परामर्शधर्मिकतत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावस्य स्वातन्त्र्येणैवानुमितिहे
तुत्वात्। अन्यथा विशेष्यविशेषणभावविनिगमनाविरहेण गुरुतरेणैतत्कार्यकारणभावप्रसं
गात्। न च मानाप्रामाण्यकस्यैकपरामर्शस्यानेकपरामर्शमध्यात्क्षणविलम्बेनानुमितेः स्या
कारणतेतदुत्तरपरामर्शाभावविशिष्टतत्तदप्रामाण्यज्ञानत्वावच्छिन्नाभावत्वेनैव वा हेतुत्वस्य वक्तव्य
त्वादिति भावः। केचित्तु नैमित्यादि तथाविधनिश्चयत्वं तु एक एव ग्रन्थः तेन विशेषदर्शनस्य विरो एम
धराज्ञानविपाकुत्रचिज्जनकत्वेपि हेतुतामते इत्यस्य नासंगतिरित्याहुः। भमादीति अन्यथातमसि ३१

घटसंज्ञायोऽन्तरं विनापि व्याप्यदर्शनमालोकसंयोमात्राद्घटनिर्णयो न स्यादिति भावः। तत्त्वांहेतु
त्वे व्याप्यप्रकारकज्ञानवर्तकधर्मदर्शनालोकसंयोगादिसाधारणभ्रमादिविरोधीत्वमेकं दुर्वचमि
माचेरज्जुतुमुक्तमुक्तत्वादिति वस्तुतः तदपि वचनमात्रं नतु दोषस्य नियमीनत्वाभावव्याप्यदर्शन
व्यावर्तसंभवातीतिभावः यद्यपि वह्निव्याप्यनिश्चयत्वघटकदलेयस्याविशेषणाविशेष्यभावेन
तर गुतरं कार्यकारणभावकल्पनामपेक्ष्यतत्त्वक्षकतत्साध्यकानुमितिप्रतितद्विशेष्यकतद्व्याप्याभाव
प्रकारकज्ञानत्वेनप्रतिबंधकतायाएवलाघवेनकल्पनात् व्याप्यसंशयेतानुमित्यनुत्पत्तिसंभ
वात् व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेननानुमितौहेतुत्वं किंतु व्याप्यप्रकारकज्ञानमात्रेण तत्र च भ्रमत्व
ज्ञानानास्कंदितत्वमेवापेक्षितं न तु तन्निश्चयानास्कंदितत्वं संशयसाधारणस्य व्याप्यवत्ताज्ञा
नस्य कस्यचिदप्यनुमित्यनुपधायकत्वात् व्याप्याभावप्रकारकत्वेन प्रतिबंधकतायामपि नभ्रम

ज॰दे॰ त्वनिश्चयानास्कंदितत्वस्याप्रमात्वज्ञानास्कंदितत्वस्यवानिवेशोऽप्रमात्वनिश्चयास्कंदिता व्याप्या
भावसंशयादप्यनुमित्यापत्तेः यत्रच व्याप्याभावभ्रमात् संशयाद्वा अनंतरं व्याप्यपरामर्शस्तत्र भ्र
३२ मादेर्नाशोत्तरमेवानुमितिः गुरुतरव्याप्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य क्षणविलंबकल्पनायां न्या
३२ य्यत्वात् तथापि व्याप्यतदभावसमुच्चयात्मकपरामर्शादनुमित्युपत्तेर्व्याप्याभावप्रकारकत्वावच्छि
न्नव्याप्यप्रकारकत्वावच्छिन्नपक्षविशेष्यताकज्ञानत्वरूपपक्षधर्मिकव्याप्यवत्तानिश्चयत्वं
गुरुतरेपि हेतुतावच्छेदकीभूतमिति प्राचः। नव्यास्तु व्याप्यप्रकारकत्वान्यप्रकारत्वानिरूपित१
क्ष्य कव्याप्यवत्तानिश्चयत्वं गुरुतरमपि हेतुतावच्छेदकीभूतमिति। प्राचः। नव्यास्तु व्याप्यप्रकार
निष्ठविशेष्यताकज्ञानत्वमेवपक्षधर्मिकव्याप्यवत्तानिश्चयत्वं वाच्यमन्यथा तादृश्येणा अनुमिति राम
हेतुतायां न विनिगमनाविरहावकाशः पक्षस्साध्यव्याप्यवानेवेति समशयस्य व्याप्यप्रकारतानि ३२

रूपितं यत्पक्षनिष्ठविशेष्यत्वं तद्व्याप्यप्रकारताभिन्नेन व्याप्याभावप्रकारत्वेन निरूपितं। अतस्ता
दृशसंशयादनुमित्यनुत्पादः संशयमात्रस्य प्रकारताद्वयनिरूपितैकविशेष्यतावत्त्वादत एव लि
ङ्गावतिप्रकारेऽपि विरोधिनानारूपावच्छिन्नविशेष्यताप्रतियोगिज्ञानं संशयः। समूहालंबने तु
विरोधिप्रत्येकप्रकारतावच्छिन्नाभिन्नैव विशेष्यता न तु विरोधिनानारूपनिरूपितैकेति संशयप्र
ये स्फुटमिति प्राहुः। अत एवेति। तादृशानिश्चयत्वेन हेतुत्वस्य लक्षणघटकत्वादेवेत्यर्थः। लिंग
वत्त्वेति। लिंगवत्त्वेति। लिंगव्याप्यं। आदिपदेन पक्षपरिग्रहः। लक्षणपदं स्वरूपपरं तथा च व्याप्यव
त्त्वरूपो योऽतिदेशवाक्यार्थस्तस्य यत् ज्ञानं वह्निव्याप्यधूमवत्संदृशं महानसपदवाच्यमित्याकारकं
तज्जन्यायामिदं महानसपदवाच्यमित्याकारकोपमितावित्यर्थः। तथा चेति। तादृशायोऽतिदेशवाक्या
र्थः सादृश्यं तत्रातिसंधानत्वेनेत्यर्थः। ननु वाक्यार्थत्वस्यापि प्रवेशे गौरवान्मानाभावाच्चेति ध्येयं।

ज.टे. ।न चेति काच्यमिति परे षामन्वयः ।न्यायार्थेति चिंतामणिकृतां मते तैः पंचावयववाक्य विशिष्टैवेशिष्ट्य
बुद्धिस्वीकारात् ।स्वमते तु उपनयार्थविशेष्यकनिगमनार्थविशेषणकबोधेति प्रसंगाद्द्रष्टव्यः ।ननु
३३ वन्हिव्याप्यधूमवानयमित्युपनयार्थज्ञानं नवह्नेर्व्याप्तिविशिष्टप्रकारकं मतु वर्थस्य वन्हिव्याप्य-
33 धूमसंबंधिन एव तत्त्वतादात्म्येन प्रकारत्वात् ।लक्षणाघटकं च तादृशमेव ज्ञानमतो नातिव्याप्तिः
तथा चायमित्यादिप्रयोगस्तु न सर्वसंमतः उपात्त श्राहृत छद्दे नेति ।ननु पक्षे सोस्तीति वाक्याद्वन्हि
व्याप्यधूमवत्सर्वतोस्तीति धीस्त्वेवकारस्याल इव व्याप्त्यादिघटकीभूतप्रत्येकपदार्थ एव तात्पर्यदर्शि
तिज्ञानात्प्रत्येकपदार्थोपस्थित्या परमन्वयो न त्वाहत्येव तत्-ताद्वन्हिव्याप्यधूमवत्पर्वतत्वेनोपस्थायक-
स्थितिरतो नातिव्याप्तिरित्येव यदि— यात्त दाप्याहत्संकेतितत्वात् ।यत्र वन्हिव्याप्यधूमवत्पर्वतए
वत्रित्यादिपदसंकेतग्रहः प्रथमं जात ततो उक्तसौस्तीति वाक्यजन्य वन्हिव्याप्यधूमवत्सर्वतोस्ती ३३

त्याकारकशाब्दबोधेति व्याप्तिरित्यर्थः। दृष्टान्ते शनिरुक्तमुत्पत्ते रसत्त्वादिति भावः। ननु पनयार्थज्ञानेन
यार्थज्ञानहेतुः तद्घटकप्रत्येकपदजन्यपदार्थस्मृतेर्महावाक्यार्थपर्यन्तसत्त्वेन अवान्तरवाक्यार्थ
बोधस्य महावाक्यार्थबुद्धावहेतुत्वात् कथं तत्रातिव्याप्तिरत आह समुत्पाद इ — तद्धि तद्घटक
प्रत्येकपदजन्यपदार्थस्मृतेर्महावाक्यार्थबोधपर्यन्तमसत्त्वेपि पदजन्यपदार्थस्मृतिमात्रेणान्वयबो
धेहेतुः। किन्तु पदप्रयोज्यपदार्थज्ञानमात्रेण तत्रावान्तरवाक्यार्थबोधमादाय तावत्पर्यन्तमस्तीति
भावः। ननु तच्छब्दाद्बुद्धिस्थत्वेनैव पदार्थोपस्थितेः। अतः सोसीतिवाक्यजन्यबोधे कथमतिव्याप्ति
रित्यत आह तदादेश्चेति उपस्थापकत्वमिति समुत्पाद इत्यत्र इति पूर्वेणान्वयः। आप्यत्वादेः सं
स्कारद्वस्मरणोपि उपेक्षान्यतद्वृत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वस्य प्रामाणिकत्वेन नातिव्याप्तिवारणाय तथा
विधनिश्चयत्वमात्रावच्छिन्नमेव हेतुत्वं लक्षणे प्रवेश्यमित्याशयेनाह तन्नातिरिक्तस्येति पदजन्य

त्वस्येति कारणत्वादिसंबंधेन पदार्थोपस्थितस्याप्याकाशादेः शाब्दबोधा-नुत्पाद्यत्वात्पदजन्य
ज-न्दे॰ पदार्थोपस्थितित्वेनैव तच्छाब्दबोधं प्रतिहेतुत्वादित्यर्थः ननु चरमज्ञानपदस्य अनुभवपरत्वेनैव
३४ स्मृतेर्वारणसंभवात्तथाविधनिश्चयत्वमात्रावच्छिन्नं हेतुत्वलक्षणेन निवेश्यं किंतु तादृशनिश्च
34 यत्वेन हेतुत्वमेवान्यथा अनुमितावपि भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनैव हेतुत्वादसं
भवात्तः तत्कुतः शाब्दधीकारणमत आह निश्चयत्वेनेति ननु तच्छाब्दबोधतदर्थकपदज्ञानत्वे
नैव हेतुत्वे तत्र च त्वास्वजन्यपदार्थोपस्थितेः कारणताघटकप्रत्यासत्तित्वात्कातिप्रसंगनिरासः संभ
वे पदार्थोपस्थितिहेतुतायां न पदजन्यत्वप्रवेशो मानाभावादित्यतिव्याप्तितादवस्थ्यमत आह
निश्चयत्वस्यापि तिकेश्चित्तत्स्मृतिरूपाया एव पदार्थोपस्थितत्वोपारत्वात्तस्या निश्चयत्वनियमा राम
च्छाब्दबोधे पदार्थस्मृतित्वेन वृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितित्वेनैव वा हेतुत्वं ननु तत्र ननु निश्च ३४

यत्वेनेति नातिव्याप्तिरिति भावः नचेति वाच्यमिति परेणान्वयः तथापि पदार्थोपस्थितिजन्यत्
यातिव्याप्तेर्निरासेपि। अत्र घटवदित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ न घटत्वादिनिश्चयत्वेन हेतुत्व
किंतु घटत्वप्रकारकज्ञानत्वमात्रेणापि घटो न वेति संशयोत्तरमपि तादृशबुद्ध्युत्पादात् किंतु यत्र वि
शेषणतावच्छेदकांशे धर्मितावच्छेदकतया किंचिद्धर्मतेन तत्रैव तत्प्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वं यथा
नीलघटवदित्यादौ घटत्वविशिष्टविशेष्यकनीलत्वनिश्चयत्वेन सावेदपि तु मुक्तानन्तादिति वस्तुतः प
र्वतो वह्निव्याप्यधूमवन्न वेत्यादिसंशयपरश्यावह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतत्वावच्छिन्नप्रकारताकस्य
तादृशविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकस्यापि ज्ञानस्यानुत्पादात्। उय – त्रैव पर्वतविशेष्य
वह्निव्याप्यधूमवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वं जन्यता तु वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतत्वावच्छिन्नविषयता
कज्ञानत्वेनैव बोध्या विशेष्यत्वप्रकारत्वयोर्द्वयोरपि तादृशविषयतात्वात् एवं च विशिष्टस्यैवैशिष्ट्य

जे.दे. मितिबुद्धौ एकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यबुद्धौ चोभयत्रापि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चय
त्वेन हेतुत्वम्—वेद्यपि तु तत्तदित्यभिहितमितिध्येयं विशेष्यविशेषणतान्नापि विशेषणतायामि
३५ तिज्ञानस्यापि तादृशतया तत्र च तत्प्रकारकनिश्चयस्य हेतुत्वासंभवात्तदपि तु क्तमित्यपिक
35 श्चित्तरवलेकपातन्यायेन शाब्दधीरितिमते प्रत्यक्षेऽपि त्ववविशेषणतावच्छेदकप्रकार
कनिश्चयस्य हेतुत्वं शाब्दादेस्तादृशविषयितायां पादाद्यापि स्यात् अदेरवनियामकत्वसंभ
वादितिमते वा न शाब्देति ध्येयमिति तः प्रत्यक्षे तु क्तं न तु विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ विशेषणतावच्
छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वं न तु निश्चयत्वेन गौरवात् कुतो ति ध्येयमिति तस्मात् हृदजेरतो
नैवेति तादृशसंशयानुव्यवसायस्तु रक्तत्वेन दण्डसंदेहातः आकारकोरकत्वदतभावप्रकार रम
कदण्डज्ञानावगाहिन तु रक्तत्वविशिष्टदण्डज्ञानावगाहिरक्तदण्डसंदेहस्य सन्तु व्यवसायस्तु रक्त ३५

दंडकोटिकस्यैव संशयस्य न तु दंडधर्मिकारकसंशयस्य तदीयत्वं वा विशेष्यविशेषणामितिर
न्यायेनैव नं चैवं दंडो रक्तो न वेति संशयानंतरं रक्तोपरक्तदंडवान्नित्यो चित्यावर्जितः संशयो न स्या
द्विषयत्वात्सत्त्ववातस्यापि विशेष्ये विशेषणामितिन्यायेन स्वीकारात् । किंचित्तु विशिष्टवैशिष्ट्य वि
षयताकस्याप्युक्तसंशयस्यानुभवसिद्धतया विशेषणावच्छेदकज्ञानत्वेनैव तादृशबोधे हे
तुत्वं न तु तन्निश्चयत्वेन गौरवाद्धर्मिचारावनं चैवं संशयसाधारणज्ञानस्याप्रामाण्यनिश्चया
नास्कंदितत्वस्यैव कार्यजनकतया तदप्रामाण्यनिश्चयावच्छिन्नाभावत्वेन वा हेतुत्वकल्पने गौर
वमिति वाच्यं । सर्वत्रैव प्रामाण्यज्ञानस्यानुगतरूपेणाउत्तेजकत्वस्य विरोधित्वस्य च दुर्वचत्वेनाप्रा
माण्यनिश्चयानंतरं तद्घटितत्वावच्छिन्नाभावत्वेन हेतुतायां गौरवज्ञानकात्सात्प्रकृते विशेषणा
तावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुतापक्षे एवं तत्तदप्रामाण्यज्ञानमात्रस्य कार्यविरोधित

ज॰दी॰ यात्तत्वप्रामाण्यनिश्चयस्यव्याप्तिनामिवतत्प्रामाण्यसंशयव्याप्तिनामप्यभावकूटस्यतत्तद्व
क्तिविनविशिष्टवैशिष्ट्यधीहेतुत्वकल्पनायांविपरीतगौरवापत्तिरित्याहुः। विशिष्टेति। घटत्वा
३६ दिविशिष्टोयोविषयस्तद्विषयकत्वेनेत्यर्थः। तथाचविनष्टद्रव्यस्यज्ञानेच्छाजनितयोरिच्छा
36 द्वेषयोर्घटमिच्छामिघटंद्वेष्मीत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षेव्यभिचारान्नज्ञानत्वेनतद्विषयका
रणतावच्छेदकंप्रविष्टमितिभावः। तेनविनष्टद्रव्यस्यज्ञानजनितेरिच्छादेरिच्छात्वाद्यंशेनिर्वि
कल्पकप्रत्यक्षस्यतज्जनकज्ञानादिच्छात्वादिप्रकारेणातादृशेच्छादेर्द्वितीयक्षणेसाक्षा
त्कारस्यचप्रागुपनीतघटादिविषयकेच्छात्वादिनिर्विकल्पकादेवसंभवात्तादृशस्थलेव्यभि
चारासंभवेपिनक्षतिः। ननुज्ञानस्येच्छाद्वेषौप्रतिकार्यसहभावेनैवहेतुत्वमतेविनष्टद्रव्यस्य रा॰म॰
ज्ञानेनतयोरजननात्कस्यप्रत्यक्षेव्यभिचारइत्यतःस्थलांतरमाहक्वचिदिति। नचकृतिसा ३६

ध्यात्कारस्यैव विषयोपनीतभानार्थं विषयस्मृतेरवश्यकत्वान्न व्यभिचारः। स—प्रकारकत
द्विषयकत्वेन इच्छादिसाधारणेनैव तद्विषयकालौकिकप्रत्यक्षं प्रत्येव हेतुत्वादिति भावः।
ननु क्रमात्तादृशत्वेनैतं विशिष्टविषयकस्मृत्येव क्षणामिलिवनतद्रुपहितक्रमादस्याध्या
त्कारो जायत इति यदि वृपात्तदा स्फुटव्यभिचारस्येत्यमाह। विशेषणेति। विशेषणांशे वि
शेषणांतरविषयकादित्यर्थः। विशिष्टस्मरणादित्यस्य विशिष्टवैशिष्ट्यस्मरणादित्यर्थः। य
द्वा ननु प्रत्यासत्तिविधया विशिष्टविषयकस्मृतेरनपेक्षायामपि विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञा
नस्य हेतुत्वानुरोधात्तदपेक्षावश्यकीति कुतो व्यभिचार इत्यत आह विशेषणाविषयकादिति
तथा च विषयविशिष्टबुद्धावपि न विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वं स्मृतौ व्यभिचारात् किंतु तद्विषय
कत्वेनैव तच्च क्रमात्तादिसाधारणमस्तु तदनुरोधेन नो विशिष्टस्मृतेरावश्यकत्वमिति भावः।

समानविषयकत्वेनैव संस्कारस्मृत्योः कार्यकारणभावाद्धि ज्ञापणाविषयकसंस्कारान्न तु ततो वि
ज०दे० शिष्टस्मृतिरित्याशंकामपनेतुं विशिष्टसंस्कारादित्युक्तं तत्रेति तन्नत्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेदृ
३७ त्यार्थः । तथाच विशेषणतावच्छेदकीभूततत्तद्धर्माभावाप्रकारकतत्तद्धर्मप्रकारत्वनृततद्धर्म
37 प्रकारतान्यप्रकारतानिरूपिततत्तद्विशेष्यताकत्वेनैव तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ हेतुत्वाल्ल
क्षणोचेत्तादृशप्रकारताकज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुतायाश्च वमिवेशान्नातिव्याप्तिरिति भावः । यद्य
पि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकताकमात्रेणाविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिहेतुत्वे वन्हिव्या
प्यो देशश्चेत्यनुद्बुद्धसंस्कारात्पर्वते द्रव्यसंयोगदर्शनाद्वा वन्हिव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्याकारक
विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षापत्तिः संस्कारात्मकस्यैव संन्निकर्षस्य व्याप्यांशे सत्वात् धूमो वन्हि राम
व्याप्यो न वेत्याकारिकाया ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तेः व्यक्तिसंभवाच्च न वा यापाद्यते तत्र त्वस्य व्यक्ति ३७

विशेष्यानुभवति तत्तदुद्बोधकस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वकल्पनात्तदभावादेव तादृशप्रत्यक्षासंभवः
तत्तत्प्रत्यक्षव्यक्तिनां पूर्वं स्मृतिव्यक्तीः कल्पयित्वा तत्तत्स्मृतौ तत्तदुद्बोधकव्यक्तित्वेन हेतुत्वक
ल्पने गौरवं पक्षप्रत्यत तत्प्रत्यक्षव्यक्तिविशेषे तत्तदुद्बोधकव्यक्तीनां हेतुत्वकल्पनायां लाघवादिति
वाच्यं यत्र विशिष्टप्रत्यक्षव्यक्तीनां पूर्वं विशेषणतावच्छेदकप्रकारिकाः स्मृतिव्यक्तयो ऽनुभवसि
द्धास्तत्र तत्प्रत्यक्षव्यक्तीनां शाब्दानुमित्यात्मकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजनित
प्रत्यक्षव्यक्तीनां चापाद्यत्वात् न हि तादृशप्रत्यक्षव्यक्तीः - पि हेतुं तदुद्बोधकव्यक्तीनां
क्लृप्तत्वेन तदभावादेव तादृशप्रत्यक्षानिरासः संभवति तथापि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकसं॰
स्कारसत्वे यत्र तदुद्बोधादर्शनायो विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षं तत्र तदुद्बोधाभाववविशिष्टतादृशसंस्का
रत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे प्रतिबन्धकत्वकल्पनाद्दोषः न च ज्ञानत्वस्य कारणता

श्य

ज॰ दे॰ वच्छेदकेप्रवेशासंपेक्ष्यत्वात्क्वातिबंधकत्वकल्पने गौरवं ज्ञाने परामर्शेपि विशिष्टविषयोपधानकृत्वादिसा
क्षात्कारे तत्तद्व्यभिचारेण ज्ञानत्वस्य प्रवेशानियतत्वेन तादृशप्रतिबंध्यप्रतिबंधकभावकल्प
३८ नागौरवस्य प्रामाण्यकत्वादित्याशयः नन्वनुमितावपि व्याप्यप्रकारकतदभावाप्रकारकत्वमात्रे
38 णाहेतुत्वं लाघवात् न तु ज्ञानत्वावच्छिन्नभावेनेत्यसंभवस्यैवेत्यत आह इच्छादिरूपात इति नन्तु साध्य
व्याप्यवत्पक्षावगाहीच्छाद्युपयोहीति पक्षेणाप्रामाण्यग्रहेणानुमितिस्त्वयापि वाच्या इच्छादिजनकस्य
परामर्शात्मकज्ञानस्य पूर्वं सत्वात्तस्मात्तु तत्र वह्निहित्रिक्षणा आनुमित्यनुत्पादानिर्णीतुमशक्य इति
स्फुटव्यभिचारस्यत्वमाह संस्काराच्चातिसंस्कारादितइत्यादिपदादिच्छादिरूपकृतीनां परिग्रहः।
ज्ञानत्वेनैवेतितदंतर्भावेनैवेत्यर्थः। अत्रानुमितौ नच राम ज्ञानुव्यवसाये प्रतिव्याप्तिरितिः तथावि राम
धनिश्चयत्वेन हेतुत्वस्य विवक्षितत्वादिति प्राक्तनो हेतुरनुषंजनीयः। सामान्यतो हि त्वेवक्ता ३८

स्त्रपे पाठः। तेन नन्वेतत्र हेतुत्वलाभो नेति ध्येयं। विषयत्वेनेति। साक्षात्करोमीति प्रतीतिसाक्षिकविल
क्षणविषयत्वेनेत्यर्थः। तेन अतीन्द्रियस्य गुरुत्वादेः स्वात्मपीन्द्रियसंनिकर्षेण प्रत्यक्षं न तु निर्विकल्प
कविषयत्वेनेत्यर्थः। ज्ञानादेः सविकल्पकमात्रवेद्यत्वात्तत्र तत्र व्यभिचारापत्तेः। अत्र कारणस्य
तादात्म्यं कार्यस्य तु लौकिकविषयत्वं प्रत्यासत्तिस्तेन अतीतादिविषयकप्रत्यक्षे अतीतविषयाकारणा
मं हेतुत्वेपि न क्षतिः। ननु लौकिकविषयत्वस्यैकस्याभावात् कार्यतावच्छेदकसंबंधाननुगमा
त् कथमनुगतः कार्यकारणभावः षोढा संनिकर्षजन्यत्वादेरपि संनिकर्षभेदेन नानात्वात्तत्र
च साक्षात्कारत्वनिरूपितविषयत्वमेकं कार्यतावच्छेदकसंबंधस्तादृशविषयतया च प्रत्यक्षं नातीतादाव
तो न व्यभिचार इति वाच्यं शुक्तिमगतत्वादिधर्मिकस्यापि रजतमेवेदं तु ज्ञातमेवेदमित्या
दिप्रत्यक्षस्य दोषविशेषजन्यतादृशविषयतासंबंधेनातीतरजतजलादावपि सत्त्वेन व्यभिचारात्तत्रा

ज॰दे॰ पितद्व्यजतं साक्षात्कारोमित्यनुभवात् न च तत्र ताहृशविषयतांशेऽभ्रमो मानाभावात् साक्षात्कारत्व
३९ निरूपितविषयतायाः लौकिकसंनिकर्षस्येव दोषविशेषस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वप्रसक्तावेक
दोषस्य कर्तुमशक्यत्वात् लौकिकस्येव दोषविशेषजन्यस्यापि रजितत्वप्रकारकभ्रमस्य रजतोनयन
39 गोचरप्रवृत्तिहेतुतयोपादानप्रत्यक्षनिप्रवृत्तिजनकतावच्छेदकत्वेन ताहृशविषयता
या लौकिकालौकिकज्ञानदोषविशेषजन्यप्रत्यक्षसाधारणत्वाच्च वस्तुतो विषयत्वस्य ज्ञा
नस्य मकालतत्तयाविरुक्तविषयतावच्छिन्नस्य घटादेः प्रत्यक्षप्राक्कालेऽसत्त्वात् ताहृशयत्वेन हेतु
त्वे व्यभिचार्यैवेत्यतस्माहृतत्तद्विषयकेति अत्र तत्तद्विषयप्रत्यक्षे चोभयत्रान्वितं तथा
च तत्तद्विषयकत्वादिविशिष्टतत्तत्प्रत्यक्षव्यक्तित्वेन कार्यत्वं तत्तद्विषयव्यक्तित्वेन हेतुत्वं तत्र च कार्यस्य राम
विषयतामात्रे कारणस्य तु तादात्म्येन प्रत्यासत्तिः न च तत्तद्विषयकत्वस्य कार्यतावच्छेद ३९

कृप्रवेशोव्यर्थः। तत्तल्लक्षव्यक्तिरेव विषयतासंबंधेनान्यत्रापि सत्वेपि न व्यभिचारकत्वादिति भावः। न
नुगततत्परामर्शोव्यक्तिप्रत्यक्षे तत्तत्परामर्शव्यक्तित्वेन हेतुत्वे परामर्शप्रत्यक्षसामान्यप्रत्यपि परा
मर्शत्वेन हेतुत्वाभावस्य कं यद्विषयोरितिव्याप्त्यस्तथा च तदनुव्यवसायेऽतिव्याप्तिरेव सततश्चा
हकादाविरितिप्रमाणाभावात्तादृशव्याप्तिरेव नास्ति सतीवातत्परामर्शव्यापकीभूतज्ञानत्वादिधर्मा
वच्छिन्नकारणत्वमादायैव चरितार्थानयपरामर्शत्वेन हेतुतां वस्थापयतीति भावः। यद्यपि
विषयस्य हेतुत्वे मानाभावः। न च घटादिविषयस्य नाशक्षणेपि तत्तेन्द्रियसन्निकर्षसत्वादुत्तरकाल
तत्तल्लक्ष्योत्पत्तिरितिवाच्यं। यदा यत्र यत्कार्यस्योत्पत्तिस्तदव्यवहितप्राक्क्षणे तत्र तत्कारणमिति
व्याप्तेः कारणतासंपादकतया विषयनाशकालावच्छेदेन विषये संनिकर्षात्मककारणापि
रहादेव तदसंभवात् न च पदायद्धतिकार्यस्योत्पादः। तव्यवहितपूर्वतद्धतिकार्यस्य कारणमित्येवंव्या

ज॰न्दे॰ न्निः कारणताग्राहकेति न च विषयस्य लौकिकप्रत्यक्षे कारणार्थं विषयस्य हेतुत्वमावश्यकमिति वा
च्यं कार्यकारणभावांतरकल्पनागौरवेण घटादिप्रत्यक्षे च वस्तुसंयुक्तसमवायस्य तत्रैव विद्यमानस्या
५० सन्निकर्षरूपांतरस्य प्रत्यक्षप्रसंगेन वा तादृशव्याप्तेः प्रतिहेतुनच शब्दप्रत्यक्षे कारणावच्छि
50 न्नशब्दत्वेन विषयस्य हेतुत्वमन्यथा कारणानवच्छिन्नस्यापि तस्य प्रत्यक्षापत्तेः स्वावच्छिन्नत्वप्रत्या
सत्त्वाकारणस्य तत्र हेतुत्वे कारणावच्छिन्नसंयोगादेरपि श्रावणप्रत्यक्षप्रसंगादिति वाच्यं ताव
तापि ज्ञानादिसाक्षात्कारे विषयस्य हेतुत्वाप्राप्तेस्तथापि सत्यपींद्रियसन्निकर्षादौ गुरुत्वाद्य॰
तींद्रिय-द्रव्याणामप्रत्यक्षतया त्र्यवरूपं विषयाणां विशेषणतो हेतुत्वं वाच्यं तद्विरहादेव गुरुत्वादे
रप्रत्यक्षत्वात् अलौकिके तु तेषामप्यतींद्रियत्वानुरोधेन साक्षात्कारत्वनिरूपितविषयत्वेन तादृशगम
विषयतावच्छेदकधर्मरूपत्वेन वा प्रत्यक्षसामान्ये प्रति हेतुत्वेऽत्र लौकिकसंनिकर्षजन्यताव॰ ५॰

च्छेदकतयासिद्धस्य लौकिकाख्यविषयविषयताविशेषस्य कार्यतावच्छेदकसंबंधत्वान्न व्य
भिचारः धर्मविषये च संबंधविधयापि कार्यतावच्छेदकसिद्धौ बाधकाभावान्न च मते कारणता
या अतिरिक्तत्वेन तदवच्छेदकोपलक्षितस्यैव पूर्वसत्त्वापेक्षणादिति वदंति तन्न कार्यतावच्छेदक
त्वेन विषयत्वसिद्धावपसिद्धांतः अन्यथा विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानादिजन्यत्वेन त्वाद्यनुमि
तिप्रति च वह्न्याद्यव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वं न स्यात् लाघवेन विषयताविशेषसंबंधेन तादृश
जन्यतावच्छेदकत्वौचित्यादिति दिक् तत्रादितरत्वादिविशिष्टव्याप्यप्रकारकत्वव्याप्याभावप्रकार
त्वादिरित्यर्थः ॥ परामर्शत्वस्य विशेषणचतुष्टयचरितत्वात्तत्संप्रदर्शनार्थं चैत्रावलोकिते
त्वादिविशेषणचतुष्टमुक्तं घटतद्विषयकत्वात्तत्पादृंद्वात्तरस्यतत्प्रत्य‑स्य त्रैतेकसंबंधात्तादृशघ
टकत्वेन हेतुत्वं तद्विषयकप्रत्यक्षत्वेन च कार्यत्वमित्यर्थः ॥ उष्ट्रापत्तौ बाधकमाहमानाभावादिति न

ग॰दी॰ चेत्तादृशकार्यान्यथानुपपत्तिरेवमानंभविष्यतीत्यत आह अन्यथेति चैत्रावलोकनादिसामग्र्यादृ
ष्टप्रत्यक्षादिसामग्र्या च तादृशप्रत्यक्षस्योत्पत्तेरिति तदर्थः। तथा च स्मृत्यर्थसमाजग्रस्तत्वान्नोक्त
४१ रूपंकार्यतावच्छेदकमिति भावः॥ विशिष्टस्मरणादिति वन्हिव्याप्यधूमव–र्वतस्मरणादित्यर्थः
संशयोत्तरं तदाकारकस्मृत्युत्पत्तिभयेन स्मृतिजनकतायामपि निश्चयत्वप्रवेशादित्याश
यः। यद्यपि व्याप्यवत्तादिसंस्कारं प्रति व्याप्यवत्तादिनिश्चयत्वेन हेतुत्वान्नादृशसंस्कारस्य सत्वे
व्याप्यवत्तादिसंशयानन्तरोद्बोधाचरतेः संभवत्यनुभवस्य निश्चयत्वेन स्मृतिहेतुतायां माना
भावान्न विशिष्टस्मृतेः स्मृतिव्याप्तिसंभवेन। तथापि फलव्याप्यत्वप्रतिबन्धकरूपेणैव करण
स्य हेतुत्वादिति प्राचीनमतेन इदं व्यापारीभूतसंस्कारं प्रति अनुभवस्य निश्चयत्वेन हेतुत्वकल्पनी राम
भूतिस्मृतिप्रत्यपि तादृशरूपेण हेतुत्वभावरूपकं। यत्तु ज्ञानपदस्य करणव्युत्पत्त्यभि ४१

प्रायेणाशंकते अथेति। विशिष्टस्मरणाय तदिति युक्तत्वाविशिष्टसंस्कारेस्त्विति व्याप्तिरित्यर्थः। इ
ति। तन्न संस्कारानुत्पत्तेरिवेत्यादिग्रंथविरोधापत्तेः। केचित्तु यादृशस्मृतौ वन्हिव्याप्यवत्त्वनिश्च
यत्वेन अनुगतरूपेण उद्बोधकविषयाहेतुत्वं तादृशस्मृतौ वित्यर्थः इति प्राहुः तन्न उपेक्षान्यज्ञा
नत्वेनेत्यादिग्रंथस्य व्याप्तिविषयकत्वेनेत्यादिग्रंथस्य च विरोधापत्तेः इदं तु चिंत्यते। धूमत्वपर्वत
त्वादिरूपेणाबाध्यवृक्षादिगोचरात् — वन्हिपरामर्शात्पर्वतो वन्हिमानित्यनु — दादनुमितिरिति व
न्हिव्याप्यधूमवत्पर्वतत्वादिनिरूपितेनाविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिना विशेषणेनव हेतुत्वं न तु धूमव
त्पर्वताद्यंतर्भावेन व्यभिचारात् स्मरणे तु धूमादिकमंतर्भाव्यैव तत्त्वात्। अन्यथा धूमत्वेन बाष्पगो
गोचरादप्यनुभवात् तादृशरूपेण धूमप्रकारकस्मरणप्रसंगात्। तथा च स्मृतेरगृहीतग्राहित्वेन प्रा
माण्यापत्तेरित्यनुमितिजनकतावच्छेदकरूपेण स्मृतौ वन्हेर्हेतुत्वात्कथं न ज्ञातिव्याप्तिप्रसक्तिरि

जं॰दे॰
४२
42

तिानन्वत्र विषयतासंबंधेन कार्यकारणभावो वाच्यः तथाच विषयतया बाध्यादावेव कारणस्य सत्वान्न
व्यभिचार इति स्म्. तावपि तादृशधूमादनंतभावेन कारणत्वादिति व्याप्तिस्तदवस्थैवेति चेन्न पुरुषां
तरीयज्ञानमादाय तत्प्रसंगवारणाय तत्पुरुषीयत्वनिवेशस्य आवश्यकत्वेन स्म्.तो तथाविधनि
श्चयत्वमात्रावच्छिन्नजनकताभावात्तान च तत्पुरुषीयज्ञानविषयतासंबंधेन तत्थावाच्यं । तथाच स्मृ
तौ तादृशजन्यत्वमात्रमपत्रसूहमिति वाच्यं तथापि निश्चयविषयतसंबंधे स्यैव निवेशस्मृति कार
णतयांशेन त्वमात्र निवेशादेव सामंजस्ये तथाविधनिश्चयत्वप्रवेशादेव स्मृतावतिव्याप्तिविरहादि
त्यस्य क्रुरुच्चरणः तत्र हेतुत्वमिति स्मृतौ हेतुत्वमित्यर्थः । तथाच व्यावर्तानिश्चयमात्रावच्छिन्नहेतुत्व
स्य लक्षणे प्रवेशान्न विशिष्टस्मरणेति व्याप्तिरिति भावः । उपेक्षात्वं पक्षे कंस्तु वचस्यात तदा तादृदन्यत्वस्य णम
तिजनकतावच्छेदकं भवेत्तदेव तु न संभवतीत्याशयेनाह उपेक्षात्वं हीति संकरेति चाक्षुषत्वं विहाय उपे ४२

क्षात्वं न तस्यार्थेनादोऽपेक्षात्वविरहाच्चाक्षुषत्वं कामिनीदर्शनादौ वर्तमानमेकत्र तथाचाक्षेपे
संकीर्णमित्यर्थः। चाक्षुषत्वादिव्याप्यं नानैवापेक्षात्वं निरूप्यते हेदकूरविशिष्टस्मृतिजनकताव
च्छेदकं यदि न स्यात्तदाह आंशिकेति। एकस्मिन्नेव ज्ञाने किंचिदंशेऽपेक्षात्वस्य तदभावस्यानुभवा
दित्यर्थः। न च व्यक्त्यभेदस्तुल्यत्वमित्यादावनुक्तत्वादांशिकत्वेन जातिबाधकमिति वाच्यं रूपहा
नावसंबंधे वा तदंतर्भावादिति भावः। आंशिकत्वस्योपगमात् अव्याप्यवृत्तित्वोपगमात् तथा च नहि
जातिरव्याप्यवृत्तिरिति भावः। उ तिकेचित् नापि वृत्तिनिरूत्तिस्यादित्याह तत्रोचरवृत्तज्ञानजनकत्वेस
तियतत्रोचरस्मृतिहेतुत्वव्यभिचारादभावद्वयगर्भतेति ध्येयं तन्न जिज्ञासितेति तथा च तत्प्रकारकस्मृ
तौ तद्धर्मव्याप्यतद्धर्मप्रकारकजिज्ञासायाः अजनकत्वेन तदन्यज्ञानत्वेन हेतुत्वे व्याप्यधर्मोपगमान
नुगमात् तद्धर्मव्याप्यधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वमप्यननुगतमतस्ता—— गास्मृतिहेतुत्वाम्सं भ

उ.दे.
४३
43

नास्त्यापिनिषेधद्वयगर्भतात्मावश्यकीतिभावः।तादृशादपितिप्रवृत्तासाद्यजनकादपीत्यर्थः नापिसं-
स्कारेतितथाचपर्वतधर्मिकव्याप्यवत्तास्मरणंप्रतितदाकारसंस्कारजनकज्ञानत्वेनैवहेतुत्वान्नव्या-
प्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नहेतुताघटितलक्षणस्यतत्रातिव्याप्तिरितिभावः।तज्जनकतावच्छेद-
करूपांतरेतिनिश्चयत्वभिन्नस्यसंस्कारजनकतावच्छेदकरूपस्यापरिचयादित्यर्थः तथाचनि-
श्चयत्वमात्रस्यतथात्वस्यतावपितादृश्येणैवहेतुत्वेफलव्याप्यैकरूपेणकारणस्यहेतुत्व-
नियमादित्युक्तातिव्याप्तिस्तदवस्थैवेतिभावः ननुतद्धर्मिकतत्प्रकारकस्मृतादिव्याप्तादृशसंस्कारे-
प्यनुभवस्यतदाकारसंस्कारजनकज्ञानत्वेनैकरूपेणहेतुत्वंवाच्यमतोनातिव्याप्तिरतआह अन्यो-
न्येति अन्यावच्छेद्यमवच्छेदकीभूतेनचसंस्कारजनकत्वेविभिन्नव्याप्तिघटितमतोअन्योन्याश्रयः एम
इतरस्यापुनरात्माश्रयोदुष्टव्यःरूपांतरापरिचयादितिस्मृतिजनकतातिरिक्तावच्छेदकरूपस्याप ४३

रित्वयादित्यर्थः ननु संस्कारे स्मृतिजनकज्ञानत्वेनं हेतुत्वमत आह अन्योन्येति। तथा च स्मृतिजन
कतायां हि स्मृतिसंस्काराजनकतात्वरूपापेक्षान्यत्वं ज्ञानं संस्काराजनकतान्यत्वरूपापेक्षान्यत्वं ज्ञाने।
सति स्मृतिजनकताज्ञानमित्यस्यान्योन्याश्रयदुःस्थपिकश्चित् ननु तद्धर्मिकतत्प्रकारिकाकारिकायातत्स्मारा
नव्यमतमपस्माह इदं संस्कारानुत्पादिकास्तेइदं रूपत्वत्वमेवोपेक्षान्यत्वं निरूप्यते तद्धि त्रिधा तत्र तद्धर्मिक
तत्प्रकारकनिश्चयत्वेन तादृशं ते तादृशं संस्कारे च हेतुत्वं वाच्यमतो नातिव्याप्तिरत आह संस्कारेति
उपेक्षात्मकज्ञानादित्यादिः तदप्रवेशादिति उपेक्षान्यत्वप्रवेशादित्यर्थः न च स्मृताविव संस्कारेऽपि
समानाकारनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वादुपेक्षात्मकनिश्चयात् संस्कारानुत्पत्तिरेव दुर्घटेति वाच्यं स
मानाकारोपेक्षाबुद्धेर्नातत्तद्व्यक्तित्वेन समानाकारसंस्कारं प्रति प्रतिबन्धकत्वोपगमात् उपेक्षास्था
नोत्तरं तन्नाशो संस्पर्शज्ञानान्तरेण संस्कारसंभवादिति भावः केचित्तु संस्कारं प्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वे

जि. दे.
४४
५५

नहेतुतयोपेक्षात्मकज्ञानात्संस्कारानुत्पत्त्यास्मृतेरसंभवोतः स्मृतिजनकतायामुपेक्षान्यत्वाप्रवे
शादिति व्याप्तिरित्याहुः तच्चिंत्यं फलव्यापकात्वैकरूपेण कारणत्वमिति व्याप्तेर्भवद्भिरेवस्वी
कृतत्वात् स्मृत्याः स्मृतिप्रतिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं नतुनिश्चयत्वेन तत्कुतः विशिष्टस्मरणे। अव्याप्ति
रिति चेद्यं नव्यास्तुचाक्षुषेच चक्षुस्संयोगादिचक्षुष्ट्वद्रव्यत्वाभ्यां चक्षुषो हेतुतया फलव्यापारो प्रत्ये
करूपेणास्य हेतुत्वनियमे व्यभिचारात् समानाकारज्ञानत्वेनैव स्मृतिजनकत्वं संस्कारं प्रत्यव
निश्चयत्वेन हेतुतया संशयात्संस्कारानुत्पत्त्यैवास्मरणासंभवात् तेन च विनिगमनाविरहः समाना
कारकज्ञानत्वेन संस्कारं प्रत्येव निश्चयत्वेन हेतुतया संशयात्संस्कारानुत्पत्त्यैवास्मरणासंभवात्
न च विनिगमनाविरहः समानाकारकज्ञानत्वेन संस्कारहेतुत्वे संशयजन्यानामनंतसंस्काराणां रम
तन्नाशकत्वेन कारणांतराणां च कल्पनापत्तेरेव विनिगमकत्वात् तथा च स्मृतौ नाति व्याप्तिशंका ४४

पीतिन चास्तं ताजनकसंदेहव्यावृत्तेनानिश्चयत्वेन हेतुत्वसंभवेन साधारणेनस्य समानाकारज्ञान
त्वेन स्मृतिहेतुत्वमन्याप्यंत थाच सत्युपेक्षाज्ञानस्यापि स्मृतिजनकतयात द्व्यावर्तकेनोपेक्षान्यत्वा
विना स्मृतिजनकत्वस्यावश्यकत्वापातात् वस्तुतस्समानप्रकारकज्ञानत्वेनापिन स्मृतिहेतुता
किंतु स्मृतिसामान्याज्ञानत्वेनमात्रेणा तद्धर्मप्रकारकत्वप्रकारकस्मृतिं प्रति तादृश संस्कारत्वेन
हेतुत्वस्यावश्यकतेतयातनरवातिप्रसंगाभंगादिति न च समानाकारज्ञानत्वेनैव स्मृतिहेतुता
स्तु संस्कारस्य तु संस्कारत्वेन व्यापारतास्त्विति वाच्यं तथा सति तत्र तत्संस्कारकोपेक्षात्मकज्ञाना
पेक्षितो ऽपि स्मृत्यापत्तेः तज्जन्यत्वेनैव प्रमासतित्वात् उक्ति प्राहुः यत्तु संस्कारत्वेत्वपि समाना
कारज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं न तु तादृशानिश्चयत्वेन गौरवात् संज्ञायेन संस्कारोत्पादे पिउद्बोधकस
मवधानविरहादेव तत्तत्‌ स्मृत्यनुत्पादसंभवादिति तन्न संज्ञायजन्यादृउसंस्कारव्यक्तिनाना

ज-रे ऽर्थे हि तुल्यंतरकल्पनागौरवप्रसंगात्तु यस्य पुंसः पटसंस्कारसत्त्वेऽपि तादृशवस्तुद
र्शनादेव पटस्मृतिः तत्पुरुषीयपटस्मृतिसमानप्रकारतन्तुधीयत्वाद्दृशवस्तुविशेषदर्शन
४५ त्वेनानुगतरूपेणोद्बोधकस्य हेतुतया संशयजन्यसंस्कारसत्त्वेऽतादृशवस्तुदर्शनदशायां तत्पुरुषी
45 यपटस्मृत्यापत्ते ब्रह्मणापि वारयितुमशक्यत्वाच्चेति दिक् कल्पनेनिश्चयघटकादृष्टद्रूपस्य
विशेष्यविशेषणभावविनिर्मगनाविरहेण द्वयतरकार्यकारणभावद्वयकल्पनामपेक्ष्य ला
घवेन तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारं प्रति तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नभावप्रकारकज्ञानत्वेन प्रतिबंध
कत्वं तद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानत्वमात्रेण हेतुत्वे चेत्तु भयकल्पनमेवोचितं संशयोत्तरत्ति नि एम
श्चयादपि संशयनाशानन्तरमेव संस्कारोत्पादसंभवादिति प्राहुः तन्मन्दं तत्प्रकारत्वान्यप्रकार ४५
त्वानिरूपिततन्निष्ठविशेष्यताकज्ञानत्वेन पर्यवसितेन निश्चयत्वेन हेतुतायां निश्चयत्वघटके

दृशाद्वयस्यैवासंभवात् एतेन व्याप्यसंशयोत्तरं व्याप्यवत्त्वस्य संशयाकारकस्मृतिरुत्पत्तिभयेन
न च व्याप्यवत्तायाः स्मृतौ तन्निश्चयत्वेन न हेतुत्वं किंतु व्याप्यवत्ताज्ञानत्वमात्रेणाव्याप्याभाव
प्रकारकस्मृतिप्रति व्याप्याप्रकारकव्याप्याभावप्रकारकत्वेन हेतुनिश्चयत्वादेव व्याप्याभाव
प्रकारकज्ञानस्यापि तस्य व्याप्यसंशयत्वस्य स्मृतावसंभवात् न च व्याप्याभाववत्तानिश्चयत्वेन न
व्याप्यवत्तास्मृतिप्रत्यपि व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुतायां प्रमाणाप्रसरात् तत्तद्व्युत्थितत्वं उपस्थैव संश
कारस्मृतेर्वारणासंभवादिति वाच्यं व्याप्यस्मृतौ व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वे व्याप्याभावप्र
कारकत्वस्य हेतुतावच्छेदककोटौ प्रवेशे गौरवं व्याप्याभाववत्तास्मृतिं प्रति तु व्याप्यप्रकारकत्व
घटितेन व्याप्याभाववत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वेमवच्छेदकलाघवमित्यस्यैव विनिगमकत्वा
त् तथा च व्याप्यवत्तास्मृतौ नातिप्रसंगशंकापि निश्चयत्वेन तत्राहेतुत्वादित्यपि परास्तं प्रा

ज॰द॰
४६
46

गुरुत्वादिज्ञानानिश्चयत्वस्य दलद्वयाघटितत्वात् पर्वतो वन्हिव्याप्यत्वाभावान्नेत्यादिसंशयादपि
तादृशास्मृत्यापत्तिभयेन व्याप्याभाववत्तास्मृतित्वेपि व्याप्याभावाभावाप्रकारकत्वघटितेन व्या
प्याभाववत्तानिश्चयत्वेन हेतुतायामावश्यकत्वेन विपरीतगौरवमाह। केचि संस्कारं प्रतिनि
श्चयत्वेन हेतुत्वे क्वोपि पित्रीयं घट इति प्रत्यक्षानंतरं दिवसोत्तरे स्मृत्यं न घट इत्यादिधीः तत्र
तादृशज्ञानद्वयेन क्रमाज्जनिततस्य घटत्वतदभावगोचरसंस्कारद्वयस्य सत्वादयं घटो नवे
तिसंदेहात्मकस्मृत्यापत्तेः। न च विरुद्धोभयकोटिकविरुद्धोद्बोधकसमवधानविरहान्न स्मृत्याप
त्तिरिति वाच्यं यस्य पुंसो घटत्वतदभावयोः संस्कारसत्वेन तदुभयसदृशावस्तुदर्शनादेव तदु
भयस्मृतिः तत्पुरुषीयघटत्वतदभावस्मृतिसामान्यं प्रति तत्पुरुषीयतादृशावस्तुदर्शनस्या राम
नुगतरूपेणोद्बोधकस्य हेतुत्वेन तत्समवधानस्यापि संभवात् यावत्तादृशसंशयाकारस्म ४६

तेवारणार्थं इदं त्वावच्छेदकनघटत्वप्रकारकस्मृतौ तदवच्छेदेनघटत्वाभाववत्तास्मृतिसाम
ग्र्यास्तादृशधर्मिकघटत्वाभाववत्तास्मृतौ चतादृशघटत्वकोस्मृतिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वस्यत्रा
माणिकतयास्मृतिजनकतायामिवसंस्कारजनकतायामपिनिश्चयत्वेननियम्यत्वस्यैवसंश
योत्तरेतदाकारकस्मृतेर्वारणादित्याहुः तच्चिंत्यं संशयजन्यपउसंस्कारव्यक्तिनानात्वार्थं हेतुत्वेत
कस्यनामपक्ष्यसंस्कारजनकतायां निश्चयत्वप्रवेशस्यैवलाघवेनोचितत्वात् त्वादिति संक्षेपः त
थात्वमितिस्मृतिहेतुत्वमित्यर्थः। तथा च निश्चयत्वमात्रेणास्मृतिप्रत्यंहेतुत्वोक्तौ तत्र लक्षणा
तिप्रसंगः। अनुभवत्वं जातिर्न स्मृत्यन्यज्ञानत्वं यन्नज्ञानत्वोपध्यायागुरुत्वेयातस्य स्मृतिकारणा
ताछेदकत्वहानिरिति भावः। द्वित्र्याद्यनुभवस्थले स्वजन्यस्मरणेनैकसंस्कारनाशेपिसंस्कारांतर
सत्वात्तदुत्तरं स्मरणं भवत्येवेत्यतउक्तं सकृदिति अभंवात्तरमननुभूतस्येत्यर्थः। न चैतत्स्मानुभवि

ज॰ दे॰ प्यानुव्यवसायेऽस्वेवस्यानुभवांतरस्यसत्वात् स कृदनुभूतत्वं वस्तुनोऽसिद्धमिति वाच्यं स्वतः प्रामाण्यपभि
५८ यानुव्यवसायस्याव्यवसायविशिष्टविनधर्मवद्धर्मिविषयकत्वास्वीकारात् विषयांतरसंचारादिनानुव्यवसाया
नुत्पत्तिसंभवाच्चेति भावः वस्तुतस्तु द्विषयकस्मृत्युत्तरमननुभूतस्य तस्यार्थः तेन समस्मानप्रकारकत्वे
नैव स्मृतेः संस्कारनाशकत्वाद् द्वितीयेऽनुभूतस्यापि एकस्मृत्या संस्कारनाशे तत्स्मरणांतरासंभवे सूक्ष्म
त्वपर्यंतानुसरणेऽप्यर्थमिति परास्तं स्मरणांतरमिति कालांतरउत्तिरोपः तेनैकसंस्कारेणावर्क॰
च्छिन्नमिकृस्मरणद्वयोत्पादसंभवेऽपि न क्षतिः प्रसंगादिति तथा चानुवभवत्वेन हेतुत्वं व्यभिचारि
श्चयत्वेनैव तथात्वं वाच्यमिति स्मृतिव्यावृत्तिरेवं स्यादिति भावः ननु स्मरणात्मकफलेन संस्का
रनाशो हेतुः तथा सति घटः पटश्चेद्रव्यमित्याकारकसंस्कारेणोद्बोधकवशाज्जनितया घटो द्रव्यं राम
त्वप्रकारकस्मृत्यातन्नाशोपश्यात्वबोधद्रव्यमित्याकारकस्मृतेरनुत्पत्तिप्रसंग इत्यतस्त्राहेमा ५७

नेति तथा च घटधर्मिकद्रव्यत्वप्रकारकस्मृत्यात्मनाशोपश्चात्त्वबोधघटद्रव्यमित्याकारकस्मृतेरनुपपत्ति
प्रसंगइत्यत आह स्मर्यमाणेति तथा च घटधर्मिकद्रव्यत्वप्रकारकसंस्कारनाशं प्रति तादृशस्मृतित्वे
न हेतुत्वात् तादृशस्मरणस्य सत्त्वेपि घटधर्मिकतादृशस्मृतेरभावादेव नोक्तप्रसंगः हालेवन संस्का
रस्य नाशः नेव घटधर्मिकद्रव्यत्वप्रकारकसंस्कारनाशत्वावच्छिन्नस्य सामग्री सत्त्वादस्मृहालेवन
दुःखप्रकृते निपतदवच्छिन्नेसंसोत्वादात् दुर्वारइति वाच्यं घटधर्मिकद्रव्यत्वसंस्कारमात्रस्येव सामा
न्यविशेषनघटदेवत्वेनरेवापदार्थतरावगाहित्वनियमेनपदार्थान्तरगोचरतादृशस्मरणात्मकवि
शेषसामग्रीविरहादेव घटधर्मिकद्रव्यत्वसंस्कारतात्वावच्छिन्नस्य उत्पन्नः संभवादिति भा
वः स्मृहालेवनस्यापि संस्कारस्याविरलक्रमेणोत्पत्तिकगोचरस्मृतिद्वयजनकत्वसंभवात्क्रमिक
स्मृत्युक्तक्रमिकादिनद्वयादुत्पन्नेति तदर्थः यद्येवमपि कालरोगादिना संस्कारनाशस्थले व्यभिचा

जै·दे· रउत्तिरोगाद्यजन्यसंस्कारनाशत्वेनैवस्मृतिजन्यत्वं वाच्यं तत्र च रोगाद्यजन्यत्वं तत्तद्दृष्टातिरिक्तं दु
५८ र्कंचैत तथा च तेषां स्मि षणविशेष्यभावेन नियमकाभावादतं तत्कार्यकारणभावग्रहो ध्येतेत्तत्स्मृतिव्य
48 क्तित्वेन तत्तत्संस्कारनाशं प्रति हेतुत्वमेव लाघवात् युक्तमतस्य क्रुदनुभवस्थलेपि रससस्मृतेन त्त
ध्यक्तित्वेनैव तन्नाशकत्वांगीतकारान्नुस्मरणोत्तरमस्मरणप्रसंगः तथापि रोगादिनाश्य व्या
प्यवृत्तस्य संस्कारत्वव्याप्यजातिविशेषस्यैव स्मृतिस्मृतिनाश्यतावच्छेदकतया सिद्धत्वान्न तत्त
न्नाशव्यक्तिप्रतितत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वं वस्तुतः यत्तु रूपविषयो यद्यत्प्रकारकसंस्कारो न रोगादिना
श्यः तत्तु रूपविषयतत्प्रकारकसंस्कारनाशसामान्यं प्रत्येव तु तत्तु रूपविषयतत्प्रकारकस्मृतित्वेन हेतुत्वे
बाधकाभावइति तन्नैस्मरणोत्तरमस्मरणप्रसंगः उक्तदत्यदोषः केचित्तु रोगकालादिजन्यतत् रा·म
तत्संस्कारनाशमेदकूटस्य युगपदेव विशेषणत्वेन तत्वे न विशिष्टापरमेदत्वेनैव विशिष्टापरवे ५८

शिष्यप्रवेशेन कार्यतावच्छेदकस्य गुरुत्वापातात् ततोऽनंतकार्यकारणभावकल्पने गौरवं नेत्यपि वदंति
तिसमूहालंबनादौ त्वादिपदाद् एकधर्मिकनानाप्रकारकसंस्कारपरिग्रहः अत्रेदमवधेयं त
द्विशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारनाशं प्रति तादृशस्मृतेः कार्यसहभावेन च हेतुत्वे वक्तव्येऽन्यथा
थास्मरणजन्यसंस्कारव्यक्तिनाशकत्वापत्तेः नाशकीभूतस्य स्वजनकस्य स्मरणस्यैव सव
सत्वात् उत्पत्त्यनंतरमेव नाशसंभवात् न चैवमपि यत्र घटत्वप्रकारकानुभवानंतरं युगपत्तादृशः
संस्कारः अनुभवानंतरं च ततः घटत्वप्रकारेण संस्कारांतरस्मरणं तत्र द्वितीयस्य घटत्वप्रका
रकसंस्कारस्य क्षणिकत्वापत्तिः द्वितीयस्मरणव्यक्तेरुत्तरक्षणेऽपि सत्वादिति वाच्यं उपेक्षा
न्यज्ञानस्यैव संस्कारजनकतया तत्र द्वितीयानुभवस्य उपेक्षात्वस्वीकारेण ततः संस्कारस्यै
वानुत्पत्तेः प्रतियोगितया संस्कारनाशत्वावच्छिन्नं प्रति प्राक्क्षणावच्छिन्नत्वविशिष्टस्वजनकतासंबंधे

ज॰ टी॰ ४९ नस्मृतित्वेनहेतुत्वमित्यपिकश्चित्तन्नतुतःसंस्कारस्यासंप्रतिसमानाकारास्मृतेत्वेनैवज्ञानसु
खदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नशब्दानामपिनाशान्नीतिसामान्नाधिकरण्यपत्त्यासत्त्याज्ञानत्वसुख
49 त्वादिकप्रत्यक्षरूपेणैवहेतुत्वेनतुस्वांतरोत्पन्नविभुविशेषगुणत्वादिनातथात्वेस्वत्वस्यत
ताद्यक्तिविश्रांतकत्वेनअनंतकार्यकारणभावापत्तेःएवंचज्ञानसुखादीनांस्वोत्तरक्षण
विविनाशवारणायप्रतियोगितासंबंधेनध्वंससामान्यंप्रतिस्वप्रतियोग्यधिकरणतावत्ता
दात्म्यसंबंधेनध्वंसत्वेनाप्यनुगतरूपेणैवहेतुत्वंकल्प्यमतोज्ञानसुखादिकेनकालिक
संबंधेनघटध्वंसप्रतियोग्यधिकरणेउत्पत्तिक्षणेऽधिकरणतायाअभावात्तदुत्पत्त्येवोक्ते
कारणाभावान्नेतपोक्षणिकत्वेतावाभिवस्मृतिजन्यसंस्कारस्यापिनक्षणिकत्वेस्वप्रति राम
योग्यधिकरणत्वसंबंधेनध्वंसवत्तायासंस्कारादौद्वितीयक्षणएवसंभवात्।अधिकरण ४९

त्वं चेह कालिकसंबंधेनाप्रवेशप्रमतो न नित्यज्ञानादेः क्षणिकत्वप्रसंगः अन्यथा घध्वंसं प्रति
योगिनः विषयतासंबंधेन अधिकरणीयनित्यज्ञानादिकं तदा तादात्म्यसंबंधेन घटध्वंसं सत्वात्
नित्यज्ञानादेः पक्षणिकत्वस्यापादितमावइतिमहिकपरिष्कृतिः पराः केचित्तु न च समाना
कारत्वेन नाशकाभावे स्मृतिजनकप्रथमसंस्कारस्य क्षणिकानां स्मृतिसमानकालोत्पन्नसं
स्कारगणा च क्षणिकत्वापत्तिरिति वाच्यम् उक्तत्वात् इति पक्षे तोत्पन्नसंस्कारादेरुत्तरस्मृति
संभवात् अनन्तरं अनायत्यात्तत्तज्जन्यस्मृतिव्यक्तिना विशेषतो नाशकत्वं वाच्यम् तथा च सामा
न्यसामग्रीसत्वेपि विशेषसामग्रीविरहादेव न तत्संस्कारनाशः स एव तदनुभूतस्थले वानुपप
त्तिविरहात् न च शेषसामग्र्यंतरकारस्य न मित्योरुक्तमयत्तु स्मृतिजन्यसंस्कारनाशस्य तत्तच्चरमस्म
त्यनंतरं नष्टसविषयक प्रति योगिकत्वस्य लाघवेन कल्पनात्तादृश प्रति योगिनः स्मृत्यनंतरम

ज.टे. सत्वात्तनस्मृतिजन्यसंस्कारस्य क्षणिकत्वमिति तन्नु छं तथा सति सकृदनुभवजन्यसंस्कार
नाशस्यापि तत्तच्चरमस्मृत्यनंतरकालीनसविषयकव्यक्तिप्रतियोगिकत्वकल्पनयानंतद्व
५. त्ति विरहाद्दृढवैनैकस्मरणोत्तरं तदुत्पादसंभवइतिस्त्वनुभवत्वेनापि स्मृतिहेतुतायाः दुरुच्छेदा
50 पत्तेः कैश्चित्तु स्मृत्यादिकं प्रति सूक्ष्मादेरेव संस्कारं प्रत्यपि समानाकारसंस्कारत्वेन प्रतिबंधकत्वं
धारावाहिकस्थले मते संस्कारव्यक्तिकल्पनापेक्षया तत्कल्पने लाघवात् । एवं चनकस्यापि
क्षणिकत्वे प्राक्तनसंस्कारसत्वेन स्मरणाव्यवहितोत्तरक्षणे संस्कारानुत्पादात्तन्नाशोत्तरमुत्पन्न
स्य च संस्कारस्य तदानीं नाशविरहाद्दृढक्षणिकत्वासंभवात् । न च पंचैकस्मरणोत्तरमेव
स्मरणोत्तरप्राक्तनसंस्कारनाशादपि श्रावणप्रथमस्मरणेन संस्कारोत्पादस्तत्र तस्य संस्कारस्य क्ष राम
णिकत्वं तुल्यारमिति वाच्यं । संस्कारस्य कार्यसहावृत्तित्वेन स्मरणहेतुत्वात् एकस्मृतिर्द्धति ५.

व्यक्तौ समानाकारस्मृत्यनन्तरासंभवादित्याहुः। तन्मंदं। यत्र घटपटादित्याकारकसंस्कारो
तरं क्रमेण सकृदनुभूतस्य घटस्य पटस्य प्रत्येकस्मरणात्तत्र पुनस्तादृशघटस्य स्मरणानुत्प
त्तेः संगतक्रमिकस्मरणाभ्यां समूहालंबनसंस्कारनाशादृष्टायामेव घटस्मरणस्यापि
नाशात्तत्र न पुनर्घटसंस्कारजननासंभवादिति क ननु स्मृतेः संस्कारजनकतासत्त्व एव तत्त्वा
स्मृतिजनकत्वं वाच्यं तदेव त्वप्रसिद्धं संस्कारं प्रत्यपि त्वनुभवत्वेनैव हेतुत्वादत आह जायते चे
त तथा च संस्कारं प्रत्यनुभवत्वेन हेतुत्वे दृढसंस्कारं प्रति पुनः पुनः स्मरणत्वेन हेतुता न स्यात्
सामान्यसामग्रीविरहादतः संस्कारं प्रत्यपि निश्चयत्वेन हेतुत्वमिति भावः। प्राचस्तु समा
नाकारकस्मृतित्वेन संस्कारनाशहेतुतामते पि स्मनंतामकगोचरसंस्कारनाशानुरोधात्
पुरुषभेदेन कार्यकारणभावानंत्यमावश्यकमेव तथा च तत्तदात्मीयसंस्कारसमान्येनांश

ज॰ दे॰ प्रत्येवं तत्तदात्मीयचरमस्मृतिव्यक्तिनां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वं युक्तं न चैवांतरानंतरसंस्कार
ध्वंसकल्पनायां गौरवादवच्छेदकत्वाद्यवाच्यसकलसंस्काराणां च चरमस्मृतिपर्यंतं तस्या
५१ त्वेप्युद्बोधकविरहेणोपमर्देस्मरणधाराणामसंभवात्तथा च सकृदनुभूतस्यापि स्मर
51 णानंतरं स्मरणासंभवादनुभवत्वेन हेतुतायां बाधकाभावदुक्तं तत्त्व उक्तं जायते चात्याकूः। न
चित्यं तावता स्मृतेः संस्कारजनकत्वसिद्धावपि स्मृतेः स्मृतिजनकत्वाप्राप्तेः पत्रसुस
दृशापदार्थज्ञानादिनानुगतरूपेणोद्बोधकस्य हेतुत्वेनानंतरस्मरणधाराप्रसंगाच्च। तस्मा
त्तु तनुस्मृतेर्नवमानाकारज्ञानत्वेन हेतुत्वं सकृदनुभवस्थले स्मृतिजन्यानेकसंस्कारकल्पनागौ
रवापत्तेः किंतु तादृशानुभवत्वेनैव तथात्वेन च संस्कारस्य फलज्ञप्तया सकृदनुभूतस्य स्मरणाद्य नाम
यानुपपत्तेः। चरमफलमात्रवृत्तिनास्मृतित्वव्याप्यजातिविशेषेण च संस्कारनाशे हेतुत्वादित्य ५१

तस्माद्ध जायते चेन्न तथा च दृढतरसंस्कारलक्षणकार्यप्रयोजकतया सकृदनुभवस्थले पुनः स्मरण
स्याप्रामाणिकतया न तत्कल्पनागौरवं किंतु संस्कारनाशकतावच्छेदकतया चरमस्मृतित्वनिष्ठजा
तिकल्पनायां गौरवमिति भावः उत्पाह । ननु दृढतरत्वेन संस्कारगजातिर्मानाभावात् किंतु उद्बु
द्बोधकसंपत्तिः सा च कारणनियतस्याः कार्यतावच्छेदकत्वेपि क्षस्य भावात् कुतो अनुभवत्वे
न संस्कारहेतुतापरित्याग इत्यत आह परसर्वेति तथा च विनाप्यनुभवत्वं स्मृतेरनंतरं संस्का
रस्य संभवतया अनुभवत्वे संदिग्धव्यभिचारकं अतो व्यभिचारधियाप्रतिबंधानन्ताहृप्येण
हेतुताकल्पनेति किं तु निश्चितव्यभिचारकेनाज्ञानत्वादिरूपेणैव ज्ञानेन विना संस्कारस्य केनाप्यं
गीकारादिति भावः अथानुभवत्वविशेषधर्मपरित्यज्य तद्व्यापकेन निश्चयत्वेन स्मृतिहेतुत्वो
पगमे घटादिकं प्रत्यपि दंडत्वादिकं परित्यज्य द्रव्यत्वादिना हेतुता स्यादत आह । दृष्टमेव चेति । गृह

ज.दी. मारणाव्यभिचारके नाकारणाहकत्वं नानुहरय एव इत्यर्थः इदं निश्चिताव्यभिचारकत्वमित्यन्यत्र
न्यं चेति तथा च यत्र विशिष्टबुध्यादौ विशेषणत्वानत्वादिविशेषरूपेणाहेतुतायां व्यभिचारस्तत्र
५२ त्रैव विशेषणांशेयकत्वादिसामान्यधर्मेणाहेतुत्वं घटादौ तु दण्डत्वहव्यत्वायोर्दृष्टयोरेव निश्चिताव्य
52 भिचारकत्वात् दण्डत्वादिविशेषणैनैव हेतुत्वेन तो न व्यापकहव्यत्वादिनीतीक्षाम्येणाहेतुतायां अन्य
थासिद्धेरिति भावः कार्यतावच्छेदकत्वं विशेषरूपस्यैव युक्तं न तु सामान्यस्य संदिग्धव्यभिचारकत्वा
त एव विशेषज्ञानजन्यत्वं विशिष्टानुभवत्वेनैव न तु ज्ञानत्वेन इति ज्ञायेऽरुक्तामित्याशयेना
ह हेतुतावच्छेदकत्वं इति न तु स्मृतिसंस्कारजनकत्वेऽप्यसिद्धान्त इत्यतस्ताहअभिहितं चेति तात्प
र्यटीकायां प्रमाणप्रमेयत्वादिना तत्कार्यकार्यांभिप्रेवाचस्पतिविश्लेः स्मृति नोमिति स्वकार्यसं एम
स्कारविरोधिनाज्ञकोयाद्याभित्यर्थः तथा च अवयवेष्वन्यान वाक्यार्थधीसंभवः तदूटकयत्नेक ५२

दार्थस्मृतीनां तावत्कालमसत्वादितिटिकार्थः सा साक्षात्तजन्यत्वं संस्कारमद्वारीकृत्यपरामर्शजन्यत्वे
नतु स्वाव्यवहितोत्तरत्वमिति कल्पितेन वाच्यादिस्थलीयपरामर्शतृतीयक्षणजातानुमितौ नाव्याप्तिः
नच स्वाव्यवहितप्राक्कालवृत्तिपरामर्शजन्यत्वं तदर्थः स्मृतिविशेषेतिव्याप्तेस्तादवस्थ्यादिति वस्तु
विशेषस्मृतित्ववृत्तिसाध्याभाववत्त्वनिश्चयत्वप्रकारतानुतरूपेणाहेतुत्वसंभवेनास्यामतिव्याप्तिः
पूर्वकल्पेपेक्षयोगेरवंचद्रुतसस्वरसः कश्चिदितु त्प्यास्तृ चितः ननु वन्हिव्याप्यादिविशिष्टवैशिष्ट्य
बुद्धौ वन्हित्वाव्याप्यादिप्रकारकनिश्चयत्वेन वंहेतुत्वेन तुत्वेन तुज्ञानत्वमनंतभीव्यविशेषणांशे
ज्ञानुद्बुद्धसंस्कारत्वेन पिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षापत्तेः तद्विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षं प्रति तद्वि
शेषणादिज्ञानव्यक्तिनां विशेष्यकारणात्वस्यप्रतिबधकत्वस्यवाकल्पनायांगौरवात् न च स्म
त्यादिस्थले व्यभिचारः अंशेनिरस्तमाणात्वात् तथा च वन्हिव्याप्यधूमवद्वत्पर्वतवानिताकार

ज॰दी॰ कमत्पक्षेति व्याप्तिरतस्तद्धारणार्थं प्रकारान्तरानुसरणेन ततोऽपि तस्मात्पति व्याप्तिनिरासः संभवती
५३ त्याशयेनाह किंचेति व्याप्यविशेष्यकादिति वह्निव्याप्यो धूमः पर्वत इत्यस्मादित्यर्थः पक्ष
विशेष्यकादिति वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यस्मादित्यर्थः तदुभयेति व्याप्यपक्षोभयवै
53 शिष्ट्यावगाहि तत्रानुमितौ तत्रैवेति अन्यथा पक्षधर्मिकव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतु
त्वस्य लक्षणाव्याप्तेरनुमितिमात्रे संभवापत्तेरिति भावः ननु तद्विशेष्यकतत्प्रकारक
स्मृतिप्रत्यपि तदुभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वात्तत्राप्यव्याप्तिरेवमपि त्वतत्राह
एकतरेति पंचम्यर्थस्तत्त्वविशेषेवकार्यकारणभाव इत्यभिमतेनैवगणान्व इत्याचन
यव्यभिचाराशौकरूपेण तत्र हेतुत्वमिति भावः ननु जन्यतापि तदुभयवैशिष्ट्यावगाहिस्म एग
तित्वेनैव वक्तव्या तत्थाच कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यात्वादानैकदेश इत्यत आह अन्यथे ५२

ति। नियमेनेति नियमतः प्रसंगादिति एकधर्मिकस्मृतिसामग्र्या एवञ्च अपरधर्मिकस्मृति
सामग्री त्वाऽऽरिति भावः अनियमेन विशेषतानियमकाभावेन उत्पपि कश्चित् ननु तद्विशे
ष्यतत्प्रकारकस्मृतौ तादृशज्ञाननिश्चयत्वेन हेतुत्वं मयापि वाच्यमेव नातः स्मरणस्य तदुभय
विशेष्यकत्वेपरं तु उभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन हेतुत्वं यद्विशेषयोरिति न्याया याद
ववक्तमतः स्मृतित्वा निस्तरवस्थेत्यतेत्याह समानेति तथा च तत्प्रकारकस्मृतिसा
मान्येतितत्प्रकारकज्ञानत्वेन हेतुतयैव यद्विशेषयोरिति न्यायस्य सामञ्जस्यान्न तदुभय
वैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेनापि हेतुत्वं गौरवादिति भावः तत्र ज्ञानस्मरणयोः विशिष्य
तित तद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानत्वादिनेत्यर्थः। एवं चेति। व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्याव
गाहिनिश्चयत्वेन हेतुत्वस्य लक्षणघटकत्वे नानाविधव्याप्तेरनुमितिहेतुतयोगित्वमते

ज॰दे॰ मतेनाहवन्ह्यादीति हेतुतामतद्वत्त्वेनेनप्रागुक्तदोषः सूचितः नितरामिति। नातिप्रसंगशंका
५८ पीत्यनुषज्यते। तथैव व्यभिचारधी विरोधीत्वादिहरूपयोर्व्याप्तत्वसंवेति व्याप्यपक्षोभयवैशि
5h ष्ट्यावगाहित्वादिनाजनकत्वेस्यलक्षणप्रवेशादित्यर्थः। ज्ञानत्वेन। निश्चयत्वेन हेतु
त्वपीत्यपीनास्वरसः सूचितः सचव्याप्यवत्त्वावच्छिन्नेयोग्यानुपलब्धिविरहात्तदवच्छिन्ना
भावस्यातीन्द्रियत्वात्यानत्रप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानेऽतीन्द्रियस्या
पि व्याप्यवत्त्वात्तदवच्छिन्नाभावग्रहं प्रति न प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगि
ज्ञानेकारणं तत्र प्रतियोग्युपलब्धिविरहादिति भावः। हेतुः अभाव लौकिकप्रत्यक्षे
प्रत्येव तस्य हेतुत्वादिति अधिकं सामान्यलक्षणायां वक्ष्ये। ननु व्याप्यपक्षोभयवै राम
शिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वं तदुभयनिरूपितसंसर्गकेविषयताकनिश्चयत्वं तत् ५८

ध्याचतादृप्येणाहेतुत्वेवन्हिव्याप्यधूमेपर्वतइतिज्ञानादनुमित्यापत्तिःपक्षेसाध्यव्याप्य
वत्तावगाहित्वस्यावच्छेदककोटिप्रवेशेतुपर्वतेवन्हिव्याप्योधूमइत्यादिलिंगधर्मिकप
रामर्शस्याग्रहः तत्रव्याप्यांशेपक्षाधेयत्वस्यैवभानात् किंचपक्षधर्मिकव्याप्याभावप्र
कारकान्यत्वेसतिव्याप्यविशेष्यकपक्षाभावप्रकारकान्यव्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्याव
गाहिज्ञानत्वमेवतादृशनिश्चयत्वंवाच्यं। तथाचतस्यापिविशेषणविशेष्यभावभेद
दुरुत्तरकार्यकारणभावापत्तिरतोव्याप्यवत्त्वनिश्चयत्वेन आधेयतयापक्षप्रकारकव्या
प्यधर्मिकनिश्चयत्वेनवायथानुभवमनुमितिहेतुत्वंवाच्यमतो तादृशस्य तावति व्या-
प्तिज्ञानादवश्यमेवेत्यत आह व्याप्त्यविषयकत्वेनेतिन व्याप्तुव्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्या
वगाहिनिश्चयत्वेनहेतुत्वस्यलक्षणघटकत्वेवक्तव्यमपणावति व्याप्तिरनुमितावापत्तौच

न.दे. परामर्शस्यैकरूपेणाहेतुत्वादत उक्तं व्याप्यविषयकत्वेनेति तथा चायं तत्साक्षात्कारतया
रामेशोपनीतव्याप्तेस्तद्विषयकत्वनियमान्नातिव्याप्तिरित्याहुः तन्मंदं पक्षधर्मांशगृही
५५ ताप्रामाण्यकत्वस्याहार्यत्वस्याधिकस्यापत्तिनकतावच्छेदकत्वात् अन्यथास्थाणु
55 त्वाद्यभावव्याप्यमत्तरस्थाणुत्वादिप्रत्यक्षस्थलेपि व्याप्यदर्शनवेशेनतस्याणुत्वारोपप्रतिप्र
संगादिति ध्येयं एतेन व्याप्यविषयकत्वप्रवेशेनपि शस्तमिति परेणान्वयः। विशिष्ट
बुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वेऽप्यवस्थापि ते विशिष्यवुद्धेरमि विशिष्टबुद्धितयात
दर्थमुपेक्षितस्य विशेषणज्ञानस्येव विशिष्टपरतावच्छेदकप्रकारकत्वसंभवात् वि
शिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य व्यभिचारेण स्यादि। राम
स्वरूपेणापि तं विशेषणधियउहेतुत्वन्यय इति कस्मिनो दितिपरेणान्वयः ननु संवे ५५

षद्रूपैर्नैववेप्येतत्कं प्रत्यभिज्ञायां तद्विशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नत्वस्य गृहीतादेतत्वात् संभवः। म
तन्माह निर्विकल्पकस्यैवास्मरणस्येति। विशेषणप्रकारकस्यापि स्मरणस्येत्यर्थः तेन प्राप्यवत्ता
दिस्मरणस्य सविकल्पकत्वेपि न क्षतिः। हेतुत्वस्य कल्पनादिति योजना। तथा च साक्षात्संबंधेने
व सर्वत्र हेतुत्वमिति भावः। ननु विशिष्टबुद्धित्वं स्मरणस्थलेपि संदिग्धव्यभिचारकत्वात् न विशे
षणधिजन्यतावच्छेदकं किंच समानाकारज्ञानस्य त्योः कार्यकारणभावस्य क्लृप्तत्वात् निर्विक
ल्पकस्मरणस्यासंभवोपीत्यत आह अनुभवत्वं सेवेति। तस्याः हेतुत्वस्य कल्पनादित्यन्वयः। त
स्याः विशेषणधियः। नन्वेवमपि विषयोपरक्तकृत्यादिसाक्षात्कारे व्यभिचारएवतन्न विशेष
णबुद्धेः कारणत्वाभावादित्यत आह नियमत इति। नियमः कारणत्वं तंगीकृत्येवेत्यर्थः। त
थाच लब्धलोपे पंचमी तेन यत्रापेक्षाबुद्ध्याकृतिर्जनिता यत्रवाप्रथमे चिकीर्षा ततोपि विषया

जै.द. परक्तमुपादानप्रत्यक्षं प्रश्चात्कृतिसाक्षात्कारपूर्वं विषयस्मृत्यकल्पनेपि नासंगतिरिति चेदेवं
५६ ।नचोक्तप्रणाल्या व्यभिचारवारणायापि ज्ञानत्वमंतर्भाव्य हेतुत्वे मानाभाव इति काच्ये विशेषणाच
56 गोचरोनुद्बुद्धसंस्कारदशायां विशिष्टप्रत्यक्षानुत्पत्त्यर्थं तन्निवेशस्यावश्यकत्वादिति भावः।
नव्यास्तु योगादिव्यापारतया सिद्धस्यापूर्वस्येवानुभवव्यापारतया सिद्धस्य संस्कारस्यापि सविष
यकत्वे मानाभावात्कुतः। विशेषणाविषयकत्वेन विशिष्टे हेतुत्वं संस्कारद्वारा समानाकारनि
श्चयत्वेनैव स्मृतिहेतुत्वेप्यतिप्रसंगाभावात्। नच संस्कारस्य निर्विषयकत्वे घटपटविषयानुभवस्य
घटांशे — — चोपेक्षात्वे तज्जन्यतादृशज्ञानस्य घटस्मृत्युपस्थापकस्वजन्यसंस्कारसंबंधेन सत्त्वात्
घटस्येव पटस्यापि स्मरणापत्तिः यस्य पुंसः घटानुभवोत्तरं तत्सदृशावस्तुदर्शनादेव पटस्मृ राम
तिः तत्पुरुषीयपटस्मृतिप्रत्येवं तद्विषयतादृशादर्शनत्वेनानुगरूपेणोद्बोधकस्य हेतुतयात ५६

त्स्तद्दशायामुद्बोधकविरहात्स्यापि च कुम्भक्षणत्वादि इति वाच्यं। स्वजन्यसंस्कारद्वारा तद्धर्मिकत
त्प्रकारकोपेक्षान्यतादृशज्ञानविषयत्वेन तादृशस्मृतिप्रतिहेतुत्वात् उक्तस्थले च घटोपेक्षान्यत्ववि
शिष्टस्य घटधर्मिकपटत्वप्रकारकज्ञानस्य संस्कारद्वारा विरहादेव घटस्मृत्यसंभवात् तथापि
संस्कारजनकतायां उपेक्षान्यत्वस्य निवेशे ज्ञाने — तयोर्गौरवानवकाशात् अन्यथा उक्तस्थले
एव घटत्वप्रकारकसंस्कारस्य दुर्वारतापत्तेः यत्तु ध्वंससद्भावेवानुभवस्य स्मृतिहेतुत्वसंभवादितिरि
क्तसंस्कार एव नास्तिकस्य तस्य विषयकत्वं चिन्तितं तत्तुच्छं। यस्य तु सत्यदानुभवोत्तरैकक्षणिकचतुः
पंचप्रत्यक्षाद्यव्यवहितकाल एव दशादिनेषु घटस्य दशास्मरणानन्तरमुपेक्षात्मकानुत्पन्नानितर
स्य तद्दिन एव स्मरणोत्तरमपि घटस्य पुनः स्मरणप्रसंगात् स्वध्वंस द्वारानुभवस्य सत्वात् तत्र
दशस्मरणेषु उद्बोधकादृष्टकस्य विशेषतो हेतुत्वकल्पनया तत्र स्मृत्यनुत्पादनमपेक्ष्य संस्का

ज०दे० रस्यस्मृतिहेतुत्वकल्पनेनैवतत्संपादनेनोद्बोधकातसंस्कारस्यफलनाश्यतयाप्रथमस्मरणोत्त
५७ रनाशादेवास्मिन्मतेपुनःस्मरणासंभवात्नचतत्तत्स्मरणोद्बोधकदशाकस्यविशेषतोहेतुत्व
कल्पनप्रसंगेनसंस्कारहेतुत्ववादिनापितद्दशोद्बोधकस्यविशेषतोहेतुत्वमितिसांप्रतंप्रत्यक्षा
47 दिसामग्र्याज्ञानबंधकत्वादेवतत्स्मृतिप्रतिबंधकाणांस्मरणासंभवादित्याहुःकेचित्तुस्मृतिनाश्यता
वच्छेदकतयैवसंस्कारस्य विषयकत्वसिद्धिःतद्धर्मिकतत्प्रकारकसंस्कारनाशंप्रत्येवता
दृशस्मृतित्वेनहेतुत्वात्।स्मृतित्वेनसामान्यतःसंस्कारनाशंप्रतिहेतुत्वेघटस्मरणादे
वनिखिलसंस्कारनाशात् अनुभवान्तरंविनातत्कालेपटादिस्मरणानुत्पत्तेःनहिघ
टस्मृतिरेवस्वजन्यसंस्कारद्वारापटादिस्मृतिजनकतामीष्टेभिन्नविषयकत्वादन्यथाअतिप्र राम
संगात्नचपटादिधीरेवतज्जन्यसंस्कारद्वारासंभवतितज्जन्यसंस्कारस्यैकस्यापिवस्तुत्वेवर ५७

नाज्ञात न च तद्धर्मिकत्वापेक्षया लाघवेन तद्धर्मितत्प्रकारकस्मृतिनाश्यतावच्छेदकं सं
स्कारानष्टत्वे जात्यमेव कल्प्यं उद्बुद्धं घटत्वप्रकारकस्मृतिनाश्यतावच्छेदकजातिर्घटपटोभयानु
भजन्यतदुभयस्मृतिन्नाश्यसंस्कारे पटत्वप्रकारकस्मृतिनाश्यतावच्छेदकजात्यासंक
रात् न च तत्तदुभयगोचरस्मृतिनाश्यतावच्छेदकं वैजात्यान्तरं प्रत्येकस्मृतिनाशितया जा
तिविरुद्धमेव स्वीकार्यमिति वाच्यं । तथा सत्यनन्तजातितदाश्रयकल्पने तन्नाश्यनाशकभा
वकल्पने चापेक्ष्य संस्कारस्य सविषयत्वकल्पनाया एव लाघवेनोचित्यादित्याहुः ॥
ननु तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितित्वं विशिष्यैव लक्ष्यतावच्छेदकं वाच्यमत आह देकादि
ति सामग्रीवृत्त्यादित्यर्थः । तथा च वह्निव्याप्यो धूमो हवत्पर्वतश्च वह्निमानित्याकारकानु
मितव्यापिरिति भावः । ज्ञानवृत्तिज्ञानसमवेतात्तेन साक्षात्कारत्वादेः कालिकसंबंधेन

तादृशज्ञानवृत्तित्वमपि प्रत्यक्षादौ नातिव्याप्तिः अनुभवत्वव्याप्येति अनुभवत्वव्यापकमित्यर्थः

जे·दे· तेनानुभवत्वस्यापि स्वव्याप्यत्वात् तादृशप्रत्यक्षादौ नातिप्रसंगः व्याप्यत्वमेव गर्भमित्यापि क॰

५८ श्चित् व्याप्यत्वेन्यूनवृत्तित्वमित्यपि कश्चित् किंचिदभवावृत्तित्वेनापि जातिविशेषणव्यावृ

58 त्तमिति जातिपदं समवायेन हेतुताभावमनातः स्पर्शादौ व्यभिचारः। अनुभवत्वजातेरसत्त्वपक्षे

स्मृत्यन्यज्ञानत्वमेव अनुभवत्वमिति तद्व्याप्यतादृशज्ञानत्वमादाय नातिव्याप्तिः स्यादतो

जातिपदमखण्डधर्मार्थकमिति वदंति नन्वनुभवत्वजातेर्निवेशे वन्हिव्याप्यधूमाद्व्यत्व

व्याप्यवान् वन्हिव्याप्यधूमवांश्च पर्वत इत्याकारकसमूहालंबनात्मकपरामर्शादौ व्याप्ति

रित्यर्थः मूले लाघवरमज्ञानपदे व्यर्थमव्यावर्तकत्वात् तन्माह एतदिति तथा च स्वातंत्र्येण एम

न ज्ञापदार्थप्रवेशाद् इति भावः। पृथक्। अन्वयव्याप्तित्वादिना नक्षतिव्याप्तिः अनुमितित्व ५८

मादाय लक्षणासत्वादिति भावः न्ननुभवत्वव्याप्यत्वमनिवेश्य पमूलस्य जन्यपदस्य जन्यता
वच्छेदकविशिष्टपरतया लघुलक्षणमादाय पर्वते वह्निव्याप्येति। कार्यतावच्छेदकत्वेन को
टिनिविष्टतामात्रेण वाच्यमन्यथा अनुमितित्वस्यापि तादृशकार्यतावच्छेदकत्वपर्याप्त्य
नधिकरणत्वादसंभवापत्तेः तथा च वह्न्यानुमितित्वेन जन्यतायां वह्नित्वस्यापि प्रवेशा
त्तमादायैव न्यायादावतिव्याप्तिरत आह ज्ञानवृत्तीति ज्ञानसमवेतेत्यर्थः तेन वह्नित्वादे
रपि कालिकादिसंबन्धेन ज्ञानवृत्तित्वेनोक्तदोषः न चोत्तादृशजातिमज्ज्ञानत्वमेव वक्तुमुचि
तं ज्ञानवृत्तित्वप्रवेशो गौरवादिति वाच्यं। तादृशजातिमज्ज्ञानत्वंहि तादृशजातिविशिष्टज्ञानत्वे
न यावत्स्वलक्षणान्ते सामानाधिकरण्यात्मकवैशिष्ट्यस्य हेतुतावच्छेदकविधया ज्ञान
त्वस्य च प्रवेशो विपरीतगौरवं स्यादिति भावः ननु धूमपरामर्शोत्तरानुमितित्वमतादृशपरा

ज॰दे॰ मर्शेनाशाब्दानुमितित्वेन वाक्यार्थज्ञापरामर्शजन्यत्वात्तादृशाजन्यतावच्छेदकांतर्गतज्ञानत्व
५९ मादायबुद्धिमात्रेतिव्याप्तिरत आह सामानाधिकरण्येन वेति विधयतावच्छेदकत्वपर्यः ति
59 नज्ञानत्वस्यापि तादृशजन्यतायाः सामानाधिकरण्येपि नोक्तदोषः वस्तुतस्तु कार्यतावच्छेद
कत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वप्रसिद्धौ तोन्यथा कुत्रापि कार्यतावच्छेदकधर्मस्य विशेष्यविशेषसा
भावभेदाज्ञानात्प्रसंजनेगेअष्टा तो विरुद्धत तथाच वह्न्यनुमितित्वेन जन्यतायामनुमि
तित्वमेव जन्यतावच्छेदकं वन्हित्वादिकं तु तादृशजन्यतायाः अवच्छेदकतावच्छेदकं अतो
ताक्तरूपेणज्ञाने वृत्तिस्यादिपदव्यावृत्तिरुचिता किन्तु वन्हित्वावच्छिन्नविधेयकानुमितित्वस्य
स्यैव विनिगमनाविरहात्त्वावच्छिन्नविधेयताकत्वसंबंधेन अनुमितिवृत्ति वन्हित्वस्यापि राम
परामर्शजन्यतावच्छेदकत्वात्तादृशवन्हित्वादिकमादाय वन्ह्यादावतिव्याप्तिवारणा ५९

र्ममेव ज्ञानवृत्तिपदं समवायसंसर्गेणैव जन्यतावच्छेदकत्वस्य विवक्षणापि वन्हित्वादेर्वारणासं
भवाज्ञानवृत्तित्वे तु गौरवमित्याशयेन सामानाधिकरण्येन वेति युक्तमुत्पश्यामः । यद्यपि पर्वतत्व
न्हिव्याप्योभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयोत्तरज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्येव लाघवात् तादृशवैशिष्ट्या
वगाहिनिश्चयत्वेन हेतुत्वात् पर्वतधर्मिकवन्ह्यनुमितित्वादेः कार्यतावच्छेदककोटिप्रवि
ष्टत्वात् अनुमितिमात्रस्यैवोक्तलक्षणासंभवः । तथापि तत्तदप्रामाण्यज्ञानानास्कंदिततादृश्यो
भयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन अनुमितिहेतुत्वे वाच्ये अन्यथाप्रमेयत्वेन गृहीतप्रामाण्यादपि प
रामर्शादनुमितिप्रसंगात् तेन च परामर्शधर्मिकतत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावस्यापि स्वातंत्र्येणैवानुमि
तिहेतुत्वमिति नोक्तदोषः । गृहीताप्रामाण्यकस्यैव परामर्शस्योत्तरं परामर्शान्तरोत्पादप्र
नुमितित्वानापत्तेः । एवं च पर्वतो वन्हिव्याप्योभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयोत्तरज्ञानत्वमेवास्यता

ज.दे. दृशानिश्चयजन्यतावच्छेदकत्वेग्रहीताप्रामाण्यारोपकान्पर्वतवन्हिव्याप्योमयपैवेशिष्ट्यावगाहिनि
श्चयांतरंततरंससामग्रीवशाज्जायमानापापर्वते द्रव्यत्वस्यचत्वरेवन्हेर्वन्हिमत्पर्वतस्ववाद्र
६० व्यत्वादेरनुमितौपर्वतेवन्हिविधेयकान्वयबुद्धौधूमपर्वतेवन्हेरापततावव्यभिचारःस्यादित्य
60 वरूपंपर्वतवन्हिव्याप्योमयपैवेशिष्ट्यावगाहिनिश्चयांतरपर्वधर्मिकवन्हिविषयकानुमिति
त्वावच्छिन्नंप्रत्येवतत्तदप्रामाण्यारोपज्ञानानास्कंदितपर्वतवन्हिव्याप्योमयवैशिष्ट्यावहिनिश्चय
त्वेनहेतुत्वेवाव्यभिचारानुमितित्वस्यापिकार्यतावच्छेदकेनुप्रवेशासंभवः।भवततत्तदप्रामाण्यारोप
ज्ञानानास्कंदितपर्वतवन्हिव्याप्योमयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयांतरज्ञानत्वावच्छिन्नंप्रत्येवत
त्तदप्रामाण्यारोपज्ञानानास्कंदितताद्दशवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेनहेतुत्वेकामसंतानव्यभिचारः एम
पर्वतधर्मिकवन्हिविधेयकानुमितित्वापेक्षयागुरुत्वेनतत्तत्प्रामाण्यज्ञानाभावकूटस्यताद्दशानि ६०

श्चयकार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् तात्पर्यनैयैवादिग्राग्निमलक्षणेप्यसंभवो वारणीय इति परैरप
रिशीलितः । प्रथाः । ननु पूर्वोक्तयुक्त्या व्याप्यपक्षउभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेनानुमितावपि नु हे
तुत्वमतः कस्मात् तत्रमाह वह्निव्याप्यवदिति । वह्निव्याप्यधूमप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितपर्वतहे
तुत्वावच्छिन्नविशेष्यताकज्ञानत्वावच्छिन्नत्वार्थः । एतेन व्याप्यवत्तानिश्चयत्वघटकदलद्वयोपेक्षया
या लाघवात् व्याप्यधर्मिकपर्वतनिश्चयत्वेनैव पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ हेतुत्वमित्यपास्तं । निश्चय
त्वघटकदलद्वयस्याप्रवेशादिति ध्येयं व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणत्वमप्रवेशे त्वनुमितावसंभवो ।
नुमितिमात्रे ज्ञानत्वेन वह्न्याद्यनुमितौ च वह्न्यादिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वस्य स्वयं वक्ष्यमाणत्वाद
तस्तत्परित्यागः यद्यपि वह्न्याद्यनुमितौ वह्न्यादिव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनैव समानविशेष्यतावच्छे
दकत्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वमुचितं पर्वतत्वचत्वरत्वाद्यवच्छिन्नपक्षकनिखिलानुमितिसाधारण्या

ज·दे· तततत्तदात्मव्यक्तीनामपि क्रामक्षतपापंबेषांविषयविषयैव अस्माकं स्वरूपत सत्तु रुषियत्वस्याव
६१ छेदककोटिप्रवेशेपि गौरवबोनवकाशात् तानचपर्वतत्वाद्यवच्छेदेन साध्यवत्तानुमितौ तदव
छेदेन वह्निव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वमावश्यकमुक्तक्रमेणाहेतुतापातदनिकीहादिति
वाच्यं तावतापि पक्षतावच्छेदकसमानाधिकरण्येनानुमितौ समानेविशेष्यतावच्छेदकत्वप्र
त्यासत्त्या परामर्शत्वस्य हेतुतायां बाधकाभावात् साध्यव्याप्यवत्तानतिरिक्तवृत्तित्वविशिष्ट
पक्षतावच्छेदकताघटकसंसर्गावच्छिन्नस्य विशेष्यतावच्छेदकत्वस्य प्रत्यासत्तित्वेन पक्षतावच्छे
दकधर्मावच्छेदेनानुमितावप्युक्तक्रमेणाहेतुतासंभवाच्च वस्तुतः पक्षतावच्छेदकधर्मावच्छेदेन
साध्यानुमितौ तादृशधर्मविशिष्टकाधाद्यश्रयपरत्वं इति वक्ष्यते एतेन पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन प्रमेय राम
त्वाद्यनुमितेः प्रमेयत्वाद्यनतिरिक्तवृत्तित्वावगाहित्वनियमत्वापत्तिरिति प्रत्युक्तमेव तत्रापि वन्ह्या ६१

दिसाध्यकानुमितौ समानविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्यालोकादिपरामर्शस्य हेतुत्वे बाधकप्रा
मेतथापि साध्यव्याप्यस्य धूमालोकादेः अननुगमात् तादृशैकव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वाव
न्नलिंगिकायां पर्वते धूमस्य चत्वरे त्वालोकस्य समूहालंबनपरामर्शजायमानायां च सा
ध्यस्यानुमितौ व्यभिचारस्यात् अतः पक्षीभूतपर्वतादेरपि विशेष्यतावच्छेदककोटावनुप्रवेशः
कृतः यदि च तत्पुरुषियपवन्हिव्याप्यधूमवत्तानिश्चयत्वेनैव हेतुत्वे तत्पुरुषियवन्ह्यनु-
मितित्वेन कार्यता तत्र च कारणस्य विशेष्यतावच्छेदकत्वमेव संबंधः कार्यस्य तु तत्पुरुषनि
ष्ठज्ञानिपवन्हिव्याप्यधूमवत्ताप्रकारकमानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वमेव संबंधः कार्य-
स्य तु तत्पुरुषविशिष्टमेव विशेष्यतावच्छेदकत्वं संबंधः तादृशविशेष्यतावच्छेदकत्ववैशिष्ट्यं
च स्वनिरूपकज्ञानोत्तरज्ञाननियतत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधेन ग्राह्यमिति तूच्यते तदास

ज॰ दे॰ मानविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्यापि परामर्शामित्योः कार्यकारणभावः संभवत्येव परं तु विष
यतायाः ज्ञानसमानकालतयाविनष्टस्य परामर्शेनजनितायानुमितौ विशेष्यतावच्छेदकि
६२ भूतपर्वतत्वादेस्तदानीं तादृशपरामर्शविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्यासंभवादेवेदमुपेक्षितम
62 स्माभिरिति ध्येयं। व्याप्यविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ वति व्याप्तिवारणाय व्याप्तिविषयकेति। नच
व्याप्यविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितामात्रस्यैव जन्यतावच्छेदकतया तद्भिन्नस्मरणे। अतिव्याप्तिवा
रणार्थं व्याप्तिविषयकत्वस्यावेदकत्वात् वह्न्याप्याप्यपर्वतोऽग्निमानित्वजातिमादायातिव्याप्तिवा
रकत्वादित्यपि कश्चित्। ननु पत्रव्याप्यविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ धूमत्ववन्हित्वादिना बाप्यगुंजादि
कमेव भातं तस्मात्तत्र स्वव्याप्तिविषयकत्वात्तत्रापि व्याप्तिरतो लाघवाच्च तद्व्याप्यभान इति ता राम ६२
दृशानुमित्यविषयीभूतघटादिव्याप्त्यविषयकत्वस्य व्याप्यविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धावपि स

त्वात् समानोक्तं व्याप्तिज्ञानेव रूपेमासमानं साध्यतावच्छेदकीभूतं वन्हित्वादिकमपि तद्विष
यकत्वेवानुमितावसंभवी त्वतउक्तं तादृशानुमित्याविषयइति तथा च तादृशोपदभावत्वध
मत्वादिकं तद्विषयकत्वमेव विशिष्यवक्तव्यमिति भावः ननु वन्हिव्याप्यालोकपरामर्शो
जन्यायाः पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितौ व्यभिचारात् । वन्हिव्याप्यधूमवत्वत निश्चयत्वेन अ
नुमितिहेतुत्वमित्युक्तलक्षणासंभवः नच पर्वत धूमिक वन्हिव्याप्यधूमवत्तानिश्चयविशि
ष्टानुमितित्वत्वेव तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्ववैशिष्ट्याचाव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन तत्व
क्षणात्रयासाधारणोतेनविनरूपववस्य धूमपरामर्शस्य लौप्यानुमितावपि तद्रूपे सति
वाच्यं । अव्यवन्हितोत्तरत्वस्य संबंधेमानाभावात् तादृशानिश्चयसामान्याव्यवहितोत्तरत्वा
प्रसिध्यातत्तत्परामर्शाव्यवहितोत्तरत्वव्यक्तिनानुननुगतमामेव विशेषत्वेनानुगतेका

ज॰ २ र्यकारणभावासंभवाच्च नापि धूमलिंगकपर्वतधर्मिकवह्निविधेयकानुमितिं प्रत्येवंतादृशा
निश्चयत्वेन हेतुत्वं धूमलिंगकत्वं धूमाप्यमात्रलिंगिकायां वृत्तोऽनुमितिव्यक्तयः तावद्वे
६३ दकूटत्वमातोन व्यभिचार इति वाच्यं तथा सति तावद्वेदकूटानां विशेष्यविशेषणभावभेदाद
63 नंतकार्यकारणभावध्रौव्ये लाघवेन तत्तदनुमितिव्यक्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्परामर्शव्य
क्तित्वेन हेतुत्वमेवोचितत्वादित्यर्थः ततः स्वयं लक्षणमाह यां कांचिदित्यादिना नन्वेवं वह्निव्या
प्यधूमवत्वत्पर्वतनिश्चयत्वेन कारणतायां संस्कारान्यतादृशनिश्चयनाशकविशिष्टानुमि
तित्वमेव कार्यतावच्छेदकमित्युक्तं लक्षणमेवसम्यगिति वाच्यं धूमपरामर्शगोचर
कामिनीजज्ञासानंतरोत्पन्नतादृशपरामर्शेन स्वलिनाशादृशायांउत्पाद्यानुमितेरसंग्रहाप राम
त्तेः कामिनीजज्ञासायाः प्रतिबंधकत्वेन दृष्टसाधनतादिज्ञानविरहेण तादृशपराम ६३

र्षादित्यपक्षणे संस्कारभिन्नस्य ज्ञानेच्छाकृत्यादेरुत्पत्त्यसंभवादेव संसिद्धं नात्मकधूमपरामर्शोत्त
रमुत्पन्नेनापेक्षाबुद्ध्यात्मकालोकपरामर्शेन जनितायां वह्न्यनुमितौ व्यभिचारात् । ज्ञा
नादिनाशं प्रति लाघवेन स्वोत्तरोत्पन्नत्वेनैव जनकतया धूमपरामर्शोत्तरजातसंयोगादेर
पि तन्नाशकतया तद्विशिष्टायामालोकादिलिंगकानुमितावपि व्यभिचाराच्च अत एव धू
मपरामर्शनाशकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव वन्हौ व्याप्यधूमवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वेन
च विनश्यदवस्थधूमपरामर्शजन्यानुमित्यसंग्रहः तत्र विशिष्यैव तत्परामर्शानुमितिव्या
प्तिर्नो कार्यकारणभावस्वीकारात् । तदतिरिक्तस्थल एवोक्तानुगतरूपेण हेतुत्वसंभावा
त्तेश्च विनश्यदवस्थपरामर्शाजन्यानुमितिदशायामपि परामर्शनाशकानुमित्यापत्तिः ।
सामग्रीसत्त्वादिति वाच्यं । कार्यसहवर्त्तित्वेनैव धूमपरामर्शनाशकानुमितौ तादृशपराम

ग-टी ६४ शेविनतहेतुत्वस्योक्तत्वादित्यपि निरस्तं धूमपरामर्शव्यवधिकरणानुमितिव्यक्तीनामपि स्वोत्तरो
त्पन्नत्वेन तत्तत्परामर्शजनकतया तत्र व्यभिचारादिति न व्याप्त्या वन्हिव्याप्यधूमवत्पर्वत इति निश्च
यविशिष्टानुमितित्वप्रत्येव तादृशनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वे वैशिष्ट्यं च तत्र स्वसामानाधिकरण्यस्व
64 वृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वोभयसंबंधेन ग्राह्यं वृत्तिरपि कालिकी निवेश्यते नोक्तलक्षणासा
संभवः न च विनश्यदवस्थपरामर्शजन्यानुमित्यसंग्रहः तत्तदनुमितौ परामर्शव्यक्तीनां वि
शिष्यैव हेतुत्वात् तस्यैवैकव्यक्तित्वात् यवस्तु तावन्हिव्याप्यधूमवत्तया पर्वतनिश्चयविशिष्ट
कृतिमदनुमितिप्रत्येव तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वं कार्यतेन विनश्यदवस्थपरामर्शस्य
लिप्यानुमितेर्नासंग्रहः अत्र च निश्चयस्य वैशिष्ट्यं पूर्ववत्सामानाधिकरण्यस्ववृत्तिप्राग
भावप्रतियोगित्वोभयसंबंधेन निवेश्यतादृशकृतिमत्वं सामानाधिकरण्यसंबंधेन वाच्य राम ६४

मतेन कोपि दोषः सर्वत्र एव जीवन योनियत्नमादाय कार्यतावच्छेदकसंपत्तेः नन्वपत्र धूमपरा
मर्शोत्तरं तद्धर्मिकाग्नाभावारोपग्रहात्मकालोपरामर्शस्योत्पाददज्ञानाद्यो बाधादिनिश्चयस्य ध्वंस
स्तदुत्तरं च तस्यानुमितेरपि निरुक्तकृतिमदनुमितित्वात् तदव्यवहितपूर्वकाले चाग्नाभावारोप
ज्ञानाभावविशिष्टधूमपरामर्शस्य सत्वाद्व्यभिचार उक्त इति चेन्न आरोपज्ञानाभावव्यक्ति
नामपि विशेषत एवोत्तेजकतया तत्र सत्तद्युक्तेरनुत्तेजकत्वेपि क्षतिविरहात्प्रागभावस्या
नुपगमेन तदपहाय स्वरूपतिभेदप्रतियोगितावच्छेदकध्वंसवत्त्वं निवेश्यं एवं धूमपरामर्शधर्
मिकाग्नाभावारोपज्ञानाभावकूटस्य स्यात्तं वैशिष्ट्यानुमितिप्रयोजकत्वमते वह्निव्याप्यधूमव
त्तानिश्चयविशिष्टकृतिमत्वात्वावच्छिन्नं प्रत्येवं तादृशानिश्चयत्वेन हेतुत्वादनुमितित्वस्या
न्यतानवच्छेदकतया उक्तलक्षणास्यासंभवस्यादतः स्वपर्यन्तलक्षणमादाय कोचिदित्यादिनेसाकून्य

ज॰दे॰ न्तु वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वत इति निश्चयत्वपर्यन्तमानसत्वव्याप्यपरामर्शत्वजातिरुपलक्षितेति तद्व
च्छिन्नकारणतामन्तर्भाव्यैव जन्यतालक्षणसंभवः प्रागननुभूतसाध्यपरामर्शादपि अनुमितेस्तुल्य
६५ त्वात्परामर्शत्वं जातेर्नस्यादिति व्याप्यत्वेऽपि कापीति तत्तुच्छं निश्चयांतेन परामर्शत्वजात्युपलक्ष
65 णे व्याप्यविषयकवृत्तीतस्य ज्ञानत्वादिरिस्मादेश्च व्यर्थतापत्तेः । न परामर्शत्वजातित्वे मानम(
स्ति तुल्यन्यायतया उपाध्यायप्रत्यक्षत्वादिजनकतावच्छेदकत्वेन सिद्धयेषसाधानताज्ञानत्वादि
जातासांकर्यं स्यात् किंचानुमितित्वावच्छिन्नं प्रतिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वसंभवात् । तादृशजातौ
नाभावः घटदावरणपस्थितदंडादेरिवानुमितौ ज्ञानमात्रस्य स्वरूपयोग्यत्वेपि क्षतिविरहात् ।
किंचानुमितिसामान्यं प्रतिपरामर्शत्वेन हेतुत्वस्वीकारेपि वन्ह्यनुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्य राम
नुगनियामकालाभः वन्हिविषयकपरामर्शत्वेन तत्र हेतुत्वे वन्हिविषयकात् घटादिसाध्य ६५

कापरामर्शादपि वह्न्यानुमितिप्रसंगात् न च पर्वतधर्मिकवह्न्यानुमितित्वस्य कार्यतावच्छेदक-
त्वावच्छिन्नस्योत्पत्तौ आपादकाभावः । तो हि अनुमितित्वस्यापि परामर्शधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानाभा-
वस्य पक्षताविशेषस्यैव वा कार्यतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नापत्तिसंभवादिति इदं त्ववधेयं पर्वत-
धर्मिकवह्न्यानुमितिप्रतिजनकतावच्छेदकतया धूमालोकादिनिखिलहेतुकपरामर्शसाधारणी
भूम्नमत्वमेकं दितव्याप्यवत्तानिश्चयव्याप्यवत्तामानसत्वव्याप्यपरामर्शत्वजातिश्च कदाचित्कस्य येतु
ग्राह्यत एव यदि चाक्षुषादिपरामर्शात् क्षणविलंबेनैवानुमितिः इष्टत्ववह्न्योः साध्ययोः समूहालं-
बनन परामर्शाद् इष्टत्ववन्हिनानुमितिः किंतु अन्यैकस्यैव परामर्शात् अन्यथा तदुभयजनकतावच्छेदक-
ज्ञानजात्योस्तत्रैव संकरापत्तेः । एतेन धूमामामादिलिंगकत्वादिकमेव धूमादिपरामर्शजन्यतावच्छेदक-
तत्त्वानुमितव्याप्यवैजात्यमित्यव्याप्यरूपात मितिरादिकं केचित्तु वन्हिव्याप्यधूमवत्त्वतत्पर्वतत्वावच्छिन्नधर्मि-

ज-२· कवह्न्यनुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वेन हेतुत्वं जन्यता तु तादृशधूमविशिष्टप
र्वतधर्मिकवह्न्यनुमितित्वेनैव न च धूमवत्पर्वतधर्मिकवह्न्यनुमितित्वेनैव लाघवाज्जन्यतास्त्विति
६६ वाच्यं नानाविधव्याप्तेरनुमित्युपयोगितया जनकज्ञानविषयीभूतव्याप्तीनां विशिष्टानुमितौ कार्य
68 तावच्छेदकत्वादेकविधव्याप्तेरनुमितिप्रयोजकत्वेन धूमवत्पर्वतत्वावच्छिन्नधर्मिकवह्न्यनुमिति
त्वेनैव जन्यतावच्छेदकत्वं वक्तव्यं लौगोपहितमानस्याचार्यसंमतत्वेन लिंगपरामर्शकार्यतावच्छेद
कस्यत्वौचित्यात् तथा च पूर्वोक्तलक्षणमेव सम्यक् न चानुमितिमात्रस्यैव पक्षहेत्ववगाहित्वे परा
मर्शोत्तरं पक्षे हेत्वभावस्य दोषजं लौकिकं वा प्रत्यक्षं तत्रानुमितिर्न स्यादिति वाच्यमसिद्धत्वात् तन्नैवं
सति तदानीं त्वन्मते प्रत्यक्षापत्त्यादेन साक्षात्कारादिकं प्रति अनुमितिसामग्र्या विरोधितायोऽसि एम
द्धभावस्यैव पक्षधर्मिकहेत्वभावनिश्चयाभावस्यापि प्रवेशे गौरवं स्यादिति वाच्यं मराकृन्मते म ६६

त्रसिद्ध्यंशेऽप्रमाज्ञानात्मकस्यैव परामर्शस्योत्तरं पक्षे हेत्वभावस्यापि निश्चयस्तदुत्तरानुमिते
रुत्पत्त्यर्थः सिद्ध्यनुमितिविरोधितायां तत्तद्भ्रमारोपज्ञानाभावस्यापि प्रवेशे गौरवस्य तुल्यत्वा
दस्माकं मते हेत्वभावनिश्चयेन व्याप्तिबाधात्तादृशानुमितेरनुत्पत्त्या सिद्धिविरोधितायां न तत्तदभ्रा
रोपज्ञानाभावस्यात्र विषयत्वात् यत्तु लिङ्गोपधानपक्षेऽनुमितिमात्रस्यैव व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्य
बुद्धित्वात्तत्तन्निष्ठसाध्यव्याप्यवत्तापरामर्शजन्यत्वे वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतत्वावच्छिन्नविषयता
कत्वेनावच्छिद्यतत्तादृशपक्षादिसाध्यरूपेण क्रमत्वात् तन्न तु वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतत्वावच्छि
न्नधर्मिकवह्न्यनुमितित्वेन कार्यकारणभावे तत्कल्पने गौरवात् इति कुतः परामर्शजन्यतावच्छे
छेदकानुमितित्वमादायाप्रत्युक्तलक्षणासंभवः न च तत्तत्साध्यकानुमितित्वस्य परामर्शजन्य
तानवच्छेदकत्वे वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतत्वावच्छिन्ने वह्नेरनुमितिर्न स्यात् घटादेरपि तादृशप

ग॰दे॰ वतोऽन्यनुमित्यापत्तिः पर्वतविशेष्यकघटविधेयकानुमितित्वस्यापि घटसाध्यकपक्षताजन्यता
६७ वच्छेदकतया तदवच्छिन्नस्यापादनसंभवादिति वाच्यं लिंगोपधानपक्षे पर्वतधर्मिकघटानुमिति
मात्रस्यैव घटव्याप्यवत्पर्वतत्वावच्छिन्नविषयताकत्वनियमेन तदवच्छिन्नं प्रति हेतुर्घटव्या
67 प्यवत्तया पर्वतनिश्चयस्य विरहादेव तदानीं घटविधेयकानुमित्यसंभवात् व्यापकधर्माव
च्छिन्नसामग्रीसहितायाएव विशेषधर्मावच्छिन्नसामग्र्याः कार्यजनकत्वादिति तत्तुच्छ
स्तुं पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन व्याप्यवत्तापरामर्शात् तदवच्छेदेन साध्यानुमित्यनुत
्पात् तदवच्छेदेन साध्यानुमितिं प्रत्यवरूपेत तदवच्छेदेन साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शत्वेन हेतुत्वादनु
मितित्वस्यापि परामर्शजन्यतावच्छेदकेनुमेवज्ञो तत्पर्वतत्वावच्छेदत्वनिविष्टसंयोगसंबंधे एव
नवह्निव्याप्यत्वमवत्पर्वतधर्मिकवह्न्यानुमितिं प्रति पर्वतत्वावच्छेदेन वह्निव्याप्यधूमवत्ता ६७

निश्चयत्वेन हेतुतायाः सुवचत्वात्। एवं क्वचित्संयोगेन क्वचित्समवायादिना साध्यस्यानुमितौ भा
नार्थमपि साध्यव्याप्यवत्पक्षधर्मिकसाध्यानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति साध्यव्याप्यवत्पक्षनिश्चयत्वेन
हेतुत्वादित्याहुः। केचित्तु लिंगोपधाने पर्वतो वह्निव्याप्यवान् वह्निमानित्यादौ सर्वानुभवसि
द्धस्यानुमितित्वाकारस्यापलापापत्तेः विरोधिर्कनिश्चयविषयत्वेनात्र निर्वह्नित्ववत्पर्वतो वह्नि
व्याप्यवन्निश्चयस्यानुमितेरुत्पत्तिसंभवात्तत्र तत एव साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधित्वमते साधन
त्वहेतुकं साध्यत्वानुमानगुरुतापि दुर्घटमिति विवादे मिश्रा आहुः। तद्व्यक्तित्वादिनानुमितिस
मवेतत्वोक्तावनुमितित्वप्रवेशे गौरवादतस्तदप्रवेशे लाघवं सूचयितुं व्यक्तिपदं जातीतरस्यापि
स्वरूतः प्रकारतायाः क्वचित्तद्व्यक्तिगतधर्मान्तरस्याभानेऽपि क्षत्यभावात्। यत्तु अनुमितिस
मवेतत्वोक्तावनुमितित्वप्रवेशेन लघुनस्तस्यैव लक्षणत्वसंभवे शेषवैयर्थ्यापत्तेः अतस्तद्

ग-दे.
६८
68

कित्वेन प्रवेशः कृतइतितन्न स्वरूपतोऽनुमितित्वस्य प्रवेशेऽपि हेतुतावच्छेदकरूपेणाप्रविष्टत
यालक्षणत्वासंभवात्प्रत्यक्षत्वमाशंक्यानित्यानिवारणायापेसमवेतेतत्प्रत्यक्षत्वस्याप्यनु
मितौ कालिकसंबंधेन सत्वात्समवेतेति। अनुभवत्वमादाय प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिवारणाय अ
नुभवत्वान्येति यद्यनुभवत्वप्रतियोगिकभेदस्याभूयाभावमादायानुभवत्वेऽपि सत्वादुक्तं दे
षतावच्छेद्यो अनुभवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्याप्रसिद्धतादृशाभूतं पत्सकलानुभव
वृत्तित्वं तदवच्छिन्नभेदस्यैव सम्पत्तेर्ज्ञानत्वादिवारकस्यानुभवस्यासमवेतत्वस्यैवे
ष्यसंतथापि अनुभूतिरित्याकारकप्रतीतिविषयवृद्धिकारत्वावच्छिन्नभेदस्यैवानुभवत्वा
न्यपदेनोक्तत्वाददोषः सकलानुभववृत्तित्वस्य तत्राप्रविष्टत्वादितिबाधनिर्णयादिप्रतिवं राम
ध्यतावच्छेदकतयापरोक्षत्वजातेः प्रामाणिकत्वेसकलानुवृत्तिभिन्नातादृशजातिमाय ६८

रोरवेधादावतिव्याप्तिवारणार्थमनुभवान्यासमवेतपदस्यावश्यकत्वाच्चेति ध्येयं। ज्ञानत्वादि
वारणार्थः मनुभवास्यासमवेतेपि। अनुमितित्वस्यापि कालिकादिसंबंधेन अनुभवादन्यत्र
वृत्तेः समवेतत्वप्रवेशः। तादृशधर्मात्मकस्यानुमितित्वस्य कालिसंबंधेन उतरभेदव्यभिचा
रित्वात्समवायेन तस्य हेतुत्वलाभार्थं समवायित्वमुक्तं ननु स्वर्गाद्यनुमितौ स्वर्गमनुभवा
मीत्यनुव्यवसायविरहात्साक्षात्कारत्वमेवानुभवत्वे तथा चानुभवत्वानुपत्तस्यैवेष्यत्वमेव
तद्व्यक्तिसमवेतत्वदलेनैव प्रत्यक्षवारणात्तत्परित्यागे अनुमितित्वमनुभवान्यसमवेत
मित्यत्रच्छवः तत्र अनुभवपदीस्य स्मृत्यन्यज्ञानेपरत्वे च स्मरणान्यज्ञानभिन्नासवेतत्वफ
लितार्थमपेक्ष्य स्मरणासमवेतत्वमेव लघुतरमिति वेत्रोऽनुनुचितमित्याशयेनाह अभवे
त्यादिमव्यास्तुयां कांचिदनुमितिव्यक्तिमित्यस्यानुमितिस्मृतिभिन्नाऽऽत्याकारकोनुमिति

ज·दे·
६१
69

व्यक्तिभिन्नत्यर्थः तद्व्यक्तिसमवेतत्वस्य स्वास्वात्वादृशानुमितिव्यक्तेर्यो व्यक्तिविषयताः एवं बंधे
नन्वाश्रयत्वं त्वचेतत्यर्थः। तदाश्रयसमवेतं स्मृतित्वमनुभवत्वं च तथा चानुभवत्वमादाय प्रत
क्षादावपि व्याप्तेर्वारणायानुभवत्वान्येति सकलानुभववृत्तिभिन्नमात्रार्थकं तादृशानुमि
तिविषयनिष्ठस्य स्मृतित्वस्य वारणार्थमनुभवान्यसमवेतेति अथानुभवत्वं न जातिः किंतु स्मृ
त्यन्यज्ञानत्वं तथा च तद्रूपत्वस्य निवेशो व्यर्थः एवं स्मृत्यन्यज्ञानभिन्नासमवेतेत्यथानु
भवत्वं न जातिः किंतु स्मृत्यन्यज्ञानत्वं तथा च तद्रूपत्वस्य निवेशो व्यर्थः एवं स्मृत्यन्यज्ञानभिन्ना
तत्वरूपमनुभवान्यासमवेतत्वमपेक्ष्य स्मरणासमवेतत्वमात्रे लघुतरं तावच्छेदकं स्मृतित्वस्य
वारणासंभवादत आह स्मृत्यनुभवत्वजातीति प्राहुः ज्ञानत्वादिवारणाय स्मरणासमवेतेति राम
यद्यपि प्रत्यक्षासमवेतत्वस्य तावपि तद्वारणासंभवस्तथापि प्रत्यक्षासमवेतत्वघटितरू ६१

क्तेः अनुमितत्वस्वातंत्र्यांगीकारे अनंगीकारे चोभयथैव सम्भवात्किं तस्यानुगीकार एव सत्त्वमिति
विशेषः व्याप्तीत्यादि व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिं कारणतार्थमवच्छिन्नान्तं कार्यताविशेषणं व्या
प्तिविशिष्टबुद्धिकारणाय परामर्शत्वावच्छिन्नकारणतेत्यादि यद्यपि धूमलिंगकवह्न्यनुमिति
त्वमेव धूमघटितव्याप्तिज्ञानस्यजन्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नं प्रति च न वह्निव्याप्यधूमवानिति वि
शिष्टाभावरूपायाः पक्षतायाः प्रत्यक्षकारणायेथेः ननु विशिष्टवत्त्ववत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वे धूमलि
गिकायां महानसः वह्निमानित्याद्यनुमितौ व्यभिचारात् किंतु पर्वतपक्षकतारूपेणानुमितिं प्र
त्येव तथात्वेन हेतुत्वे तथा चैकावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानपरामर्शोभयजन्यत्वाभावात् अनुमितावने
भवः तथापि धूमघटितव्याप्तिज्ञानस्य स्वजन्यपरामर्शद्वारा अनुमितिकारणतायां धूमलि
गकपर्वतपक्षकवह्न्यनुमितित्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वादेकावच्छेदेनोभयजन्यत्वसंभवः

ज॰दे॰ अन्यथा धूमव्याप्यवगाहिना वह्निव्याप्यालोकपरामर्शेन जनितायां पर्वतो वह्निमानित्यनु
मितौ व्यभिचारेण स्वजन्यपरामर्शीय धूमे धूमव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिकारणत्वानुपप
७० त्तिरित्याशयः जन्यताकुवच्छेदकावच्छिन्नान्तर्भागसेतादृशव्याप्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकध
70 र्मघटितरूपावच्छिन्नाधाराधेयात्मकत्वाद्दोषइत्यपाकृतः। अत्र पूर्वोक्तयुक्त्या अनुमितौ
परामर्शेन हेतुत्वासंभवेन वा व्याप्तिज्ञानत्वेन तथात्वमनुमितिसामान्ये ज्ञानत्वेन हेतुत्व
स्याग्रे व्यवस्थाप्यत्वादित्याद्यस्वरसः सूचितः। मिश्रमतमाह परे त्विति पक्षताजन्यत्वस्य
ग्रान्दोत्वभार्थमाह। विशेषणमितिज्ञानरूपविशेष्य अन्वयीयजामत्वैतेनान्वितमित्य
र्थः। पक्षधर्मताज्ञाने तत्र च पक्षता वह्निमत्त्वघटकतायाः सहाकारितत्वसंबंधेन वा सा राम
क्षादेव वा पक्षत्वेज्ञाने विशेषणमिति भावः। यथोक्ताया इति विशिष्टाभावरूपायाः पक्ष ७०

तोप्रत्पक्षवारणायेर्थः ननु विशिष्टाभावरूपायाः पक्षतायाः पक्षतायाः कालाद्यतींद्रियघटि
तत्वान्न स्वगोचरप्रत्यक्षे हेतुत्वमत आह विशेष्येति विशेष्ये सिद्धिसत्याच प्रत्यक्षसाध्यस्थले
सिद्धदशायां कदाप्यनुमितिर्न जाता तत्र सिध्यभावमात्रं पक्षता सा च योग्यत्वात् प्रत्यक्ष
हेतुरेवेति तत्रैवातिव्याप्तिरिति भावः ननु पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकनिर्णयत्वमेव
सिद्धित्वं तदवच्छिन्नाभावश्च न योग्यायोग्यानिश्चयत्वस्यातीन्द्रियेश्वरज्ञानाघटितत्वात्तद
ज्ञाने निश्चयेचाप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितत्वप्रवेशेन सुतरामयोग्यत्वमत आह अपीति वि
शेषणाभावरूपाया एवेति तदर्थः तथा च यत्र स्थले विशेषे सिद्धिकालीनवामूर्यसमा
नकालीनएकविधानुमित्यपेहनुमितिर्जनिता तत्र विशेषणाभावरूपाया इत्थमनुमित्सैव पक्ष
तेति पक्षताप्रत्यक्षे अतिव्याप्तिवारणार्थं परामर्शोपादानमिति भावः तत्त्वेनेति परामर्शत्वे

ज॰दे॰ नेत्यर्थः। तत्त्वेन जनकतायाः फलमाह तेनेति। बाध्यादौ त्यादिना सत्प्रतिपक्षपरिग्रहः तथा च त
७१ दानीमनुमितिसामग्र्यभावान्न तत्संभावनापीति प्रतियोगीति पक्षतायाः प्रतियोगिनी या सि
71 द्धिस्तद्विषयकत्वेनेत्यर्थः तथा च सिद्ध्यभाव लौकिकप्रत्यक्षत्वरूपधर्मावच्छिन्नप्रत्यक्षवि
षयविधया सिद्ध्यभावस्य सिद्धित्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञान
त्वेन परामर्शस्य हेतुत्वमिति भावः। प्रकारावच्छेदेनेत्यस्य फलमाह तदुभयेति पक्षपरा
मर्शोभयेत्यर्थः। न चापरामर्शप्रत्यक्षे विषयत्वादिनैव तस्य हेतुत्वं न तु परामर्शत्वेने
ति प्रागुक्तं तथा च तत्त्वेन जनकत्वविवक्षयैव समूहालंबनेप्युदासः संभवतीति
वाच्यं वह्निव्याप्यधूमवत्त्वस्यर्वतेजानामीकारकपरामर्शानुव्यवसायस्य ज्ञानधर्मिक राम
व्याप्यविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धितया तत्र पर्वतधर्मिकव्याप्यप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वस्याव ७१

रूपकत्वात्प्रघपि पक्षताजन्यतावच्छेदकं तत्तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितित्वं तच्च न परामर्शज
न्यतावच्छेदकं तन्हि लिङ्गकत्वस्याप्यधिकस्याप्रवेशात् आदित्वेकावच्छेदेन तदुभयजन्यत्वमनुमिता
वप्यसिद्धं तथापि पक्षताजन्यतावच्छेदकघटितघावच्छिन्नपरामर्शजन्यत्वं विपक्षतापक्ष
तायामपि लिङ्गविशेषजन्यत्वमप्येकाव्याप्यमतो कानुक्तदोषः वस्तुतो विषयतासंबंधे
नैव तदुभयजन्यतायोरवच्छेदकस्यैक्यं वाच्यं न तथा च विषयविधया परामर्शजन्यतावच्छे
दकस्य वह्निमत्तत्पर्वतस्य पक्षताजन्यतायामपि विषयविधया अप्रवेशेदकत्वान्नोक्तदोषः
एतेन पक्षजन्यत्वेऽपि तत्राभावे जन्यत्वमेव व्याघातात्मवेद्य इत्यनुचितं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य
मात्राभावनिश्चयाभाजन्यत्वे विधेयमितावच्छेदकनियंत्रितस्य तज्जन्यतावच्छेदकत्वस्य वि
शेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयजन्यतानवच्छेदकत्वादेकावच्छेदेन अभावपरामर्शोभय।

अ-दे- जन्यत्वाभावादेव न तत्रातिव्याप्तिरिति प्राञ्चस्तु विषयित्वविषयाभावनिश्चयाभावजन्यतावच्छेदक
७२ स्यैव विषयतया विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयजन्यतावच्छेदकतया तत्रैवातिप्रसंगा
72 पत्तेरतिरिक्तानां व्याप्तिः। अन्यथैकसाध्यादिकमनतर्भाव्य परामर्शोपपादनेऽन्यसाध्य
कानुमितितावव्याप्तिस्यादेवेति भावः तच्चिन्त्यमिति पूर्वोक्तयुक्त्या परामर्शत्वेनानुमितित्वमे
वनास्ति पक्षतायाश्च हेतुत्वमपेक्ष्यान्तरा कर्तव्यमित्यादिकमत्र चिन्ताबीजं तत्करणमिति न
चेति। वाव्याप्तिमत्त्वप्रिमेराान्वयः व्याप्तिज्ञानत्वमिति व्याप्तिप्रकारज्ञानत्वमित्यर्थः नवपरामर्श
जन्यज्ञानकरणत्वरूपमनुमानलक्षणे व्याप्तिज्ञानत्वेन तस्याः प्रवेशान्नैव्यर्थमिति वाच्यं
व्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताघटितनिरुक्तेस्तत्र दृष्टिमूर्तिकत्वात्। व्यापकता राम
विशेषात्मनः कारणतस्य तादृशज्ञाननिश्चयत्वत्वेन निश्चयत्वगर्हेविनानुग्रहत्वादिति भावः। ना ७२

दृष्टान्तनिश्चयवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तेः कारणताघटकत्वेत्याह व्याप्तिज्ञानवचेति व्याप्तिप्रकारक
ज्ञानमेवचेत्यर्थः ननु साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भिन्नतया व्याप्तिज्ञानत्वादिमात्रस्य पक्षे त्वभावाणामसिद्ध
मतो व्याप्तिविशिष्टज्ञानजन्यस्य हेत्वनुभवत्वव्याप्यजातिमत्करणत्वं हेतुः कोर्थमतस्त्वाह व्या
प्तेरिति अधिकस्य तादृशजातिमत्करणत्वस्याभावाणामसिद्धिरिति तथा च व्यभिचारवारकत्वाद्धेत्व
र्थमेवेति भावः फलेति। अनुमितिरूपयत्फलं तदुपधायकस्यैव लक्ष्यतया तदितरभिन्नत्वेन ज्ञाप
तया व्याप्तिज्ञानत्वस्यैवानुमित्यनुपधायकवृत्तित्वेन व्यभिचारित्वान्न हेतुत्वमतस्तादृशजा
मत्फलोपहितकरणत्वमेव हेतुकृतमिति भावः स्वरूपयोग्यस्य लक्षणत्वेपि न क्षतिरित्याश
येनाह करणीभूतकरणत्वेति तथा च धर्मिभेदान्नावैयर्थ्यमिति भावः ननु करणत्वकरणताक
रणतावच्छेदको धर्मः स च प्रकृते व्याप्तिज्ञानत्वमेवेति न धर्मिभेदस्सम्भवति अत आह व्याप्ति

रि

त.रे. रेकेति व्यतिरेकेण साध्याभाववत्त्वे हेतुत्वाभावव्यापकताग्रहान्वैवेष्यपर्यन्तं केनतिभावःतं चेत्यादि
७३ मूलस्य लक्षणपरीक्षयोरनुपयोगात् स्यात्तदुद्धापयति। अनित्यलिंगानामदृष्टादिद्वारकदा
73 चिद्दृ योपजीवकत्वसंभवान्नित्यत्वेपी देयतमनुसृतं अनुमितिकरणस्य नत्सामान्यस्य ज्ञानेति ज्ञाना
करणाज्ञानहेत्वनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वमर्थः स्तेन विशिष्टवैशिष्ट्यादिप्रत्यक्षेनातिव्याप्तिः साक्षात्का
रत्वादितिरूपलक्षणान्तरस्य ज्ञानहेतुकस्यैवातिरिक्तानुमानस्य चसंभवान्नेदं युक्तमित्याशयेन
कश्चिदित्युक्तं ननु तादृशजातिमत्करणत्वं हेतुमेतरभेदसाधने जातिमदन्तर्भावो व्यर्थः चक्षुरादे
रप्यनुमानतयाकरणत्वमात्रस्यैव हेतुत्वसंभवाद्दित्याशङ्क्य चैत्यादिमूलमितुनव्याः। केचित्तु लिंगस्य
करणत्वे जगत एवानुमानत्वापातदितराश्रयासिद्ध्या कृपस्तु क्तलक्षणस्येतरभेदानुमापकत्वमप्रम
तस्तन्त्रेत्यादीति प्राहुः। तच्चिन्त्यं कार्यमात्रे प्रतिकरणपरिमाणोऽत्यादावेदावनुमितिकारणेपर ७३

त्वस्याप्रसिद्धिः सौरभ्यादौ चार्वाकमतेपि तद्धर्मिकानुमितौ परामर्शस्यैव कारणत्वादिति दिक्। बौद्धस्या
नुमानत्वाप्रसिद्ध्या तादृश्योः पक्षतासंभवाद्बाधाचेष्टे अनुमानत्वेनेति। अनुमानत्वाप्रसिध्या तदभि
मतत्वमपि तथैवेत्यतो विशिष्याह धूमेति। अनुमानशब्दस्य लाक्षणिकत्वापत्तेः कस्योत्तरमाह अप्र
सविति पारमार्थिके धूमादिज्ञाने सत्यनुमानत्वस्य संबन्धायोगादनुमितिकरणत्वविशिष्टस्या
ङ्गीकारवदसत्त्वमिति भावः। निर्विकल्पकसमानविषयकत्वरूपसंवादस्य संभावनायामस-
त्वाद्दाह संवादमभिमानेति संवादासंभवे बीजमाह संभावितस्येति। असतइत्यत्रैव हेतुरनुगताका
रस्येति। वह्नित्वास्यननुगतधर्मैवतदित्यर्थः। आधेयक्षेत्रानुगताकारस्यानुल्लेखे हेतुगर्भं विशे
षणमाह परमार्थेति परमार्थसत्त्वमेव लक्षणं व्यावर्तकं यस्य तन्मात्रसाक्ष्यतेत्यर्थः। परे त्वाम
भेदेनैव धर्मधर्मिभावादिति भावः। सविकल्पकद्वयेपि परस्परसंवादव्यवहारात्प्रकारांतरेण सं

ज.दे. वादपदार्थं निरूप्याह अथ पक्षेत्यादि। असंभवादितस्येत्यनुषज्यते तथा च संभावितस्यापि पक्षमूल
कविकल्पस्योल्लिखितत्वात् पक्षमूलकविकल्पविषयकत्वरूपसंवाद: संभावनायामस्त्ये
७४ वेति भाव: विकल्पप्रमाणविषयकत्वस्यापि वासनामूलकेऽज्ञानरूपादिविकल्पेऽतिप्रसक्तत्वा
74 त् अथ पक्षमूलकत्वेन विकल्पो विशेषित: असंभवादीनां ज्ञानमात्रस्यापि योगे तत्संभावनास
हकारेणावश्यं वादे: आभासापस्याद तदुक्तं निर्णीयत इत्यादिना तात्पर्यनिर्णायादे: परिग्रह:
अप्रमाणेनासाधर्म्येण हेतुतायां चक्षुरादेरभिचारादाह प्रमाणत इति। न च इन्द्रियत्वमिव व्या
प्तिनिश्चयत्वमपि प्रमाणताप्रयोजकं अतस्तस्यामात्मज्ञानत्वपक्षे स्वरूपासिद्धमिति वाच्यं
।योग्योपाधिनामित्यादि पूर्वोक्तक्रमेण क्वचिदपि व्याप्तिनिश्चयस्यासंभवेन न तस्य प्रमाणताण
प्रयोजकत्वासंभवादिति भाव:। प्रपिकृता लिंगस्यानुमानत्वानिसातन्मते पूरयति साधर्म्ये द ७४

ज-दे.
७५

र्शनस्यैवेति। अभिहितमेवैतस्यैव कारः संभावनामित्यनंतरं योज्यः तथा चाभिहिते यत्साधर्म्यद
र्शनेन प्रमतात्रयोः करूपकूत्सत्वदर्शनरूपेन तत्संभावनामनुमानसाम्येऽप्रामाण्यसंभावनामि
वोत्पादयतीति न त्वनुमितिं यतः अनुमानेनैव तदप्रामाण्यसाधनेऽव्याघातः स्यादिति भावः। यकू
ग्रइति तथा च परकियसंदेहाहिकपि संभासे मेव तदुच्छेदायत्रप्रवृत्तः प्रयोक्तव्य इति न द्विति यो
पि दोषः इति भावः। यावदसत्ख्यातिर्नव्यवस्थाप्यते तावदेव भ्रमजनकत्वरूपमप्रामाण्यं नोच्यते
तस्याः सिद्धौ भ्रममात्रस्यैवासत्ख्यातिरूपत्वादनुमानेनप्रामाण्यमिति वाक्यस्य भ्रमजनकत्व
सिद्धावप्यनुमानस्यानप्रामाण्यसिद्धिरित्याशयेनोक्तमापाततइति न चेति वाच्यमिति परेणा
न्वयः संमात्रावलंबनेन तत्सत्ख्याविषयकत्वं प्रामाण्यावगाहित्वं संदिग्धमेकत्वावगाहित्वेन च स
मात्रवलंबनतोऽरपि ख्यातेतिरिक्तत्वेनैवत्वेनेव स्वग्रहसंभवतेस्यात्तदित्येमूर्तिकत्वेननाति एम
रिक्तत्वादिति संभावनया वार्यक्षेनिषस्य सन्मात्रावगाहित्वादेर्मूहे तेषामप्रामाण्यिकत्वापत्तेः ७५
संभावनामात्रस्यैवोपमात्वादिति भावः॥ ८॥

75